

1-2 / 2018

AntropoWebzin

OBSAH

STUDIE

Interkulturní komunikace daruvarských Čechů Jasna Skotáková.....	1
Několik poznámek ke konceptualizaci tzv. klientského systému Viktor Rumpík.....	9
„On skočí do konfáku a já mu svítím“: Dumpster diving pohledem genderu Jana Kliková – Lenka Brunclíková.....	23

ESEJE

Přítel, nebo nepřítel? Vztah historické antropologie a orální historie ve výzkumu dějin 20. století Lucie Marková.....	31
Abandoning the monolithic victim: Changes in representations of the memory of Ravensbrück concentration camp Šárka Kadlecová.....	37

RECENZE

Petr Koura – Singaři a potápky v protektorátní noci (2016) Lucie Rajlová.....	45
Václav Michalička – Kopřiva: Plevel, který šatil (2017) Jiří Woitsch.....	46

CONTENTS

ARTICLES

Intercultural communication of Daruvar Czechs

Jasna Skotáková 1

Some notes on the conceptualization of so-called client system

Viktor Rumpík 9

“He jumps in the dumpster and I shine for him”: A gender perspective on dumpster diving

Jana Kliková – Lenka Brunclíková 23

ESSAYS

The relationship between historical anthropology and oral history in the research of the 20th century

Lucie Marková 31

Abandoning the monolithic victim: Changes in representations of the memory of Ravensbrück concentration camp

Šárka Kadlecová 37

BOOK REVIEWS

Petr Koura – Swingaři a potápky v protektorátní noci (2016)

Lucie Rajlová 45

Václav Michalička – Kopřiva: Plevel, který šatil (2017)

Jiří Woitsch 46

INTERKULTURNÍ KOMUNIKACE DARUVARSKÝCH ČECHŮ

Jasna Skotáková

*Katedra slavistiky, Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci
Jasna.S@seznam.cz*

Intercultural communication of Daruvar Czechs

Abstract—The article discusses the communication strategies occurring in the Czech minority in Daruvar, Croatia. The linguistic phenomena of Czech minority speakers are formed so as to eliminate the risk of misunderstanding in a multicultural environment. This paper is the partial result of anthropological research. It was found that the Czech ethnic group maintains its individuality and identity, but also endeavours to communicate with the native majority. The paper also presents the method of intercultural communication between Czechs and Croats and its consequences. On one hand the Czech minority in the neighbourhood of Daruvar endeavours to preserve its culture and strives to retain its “Czechness”, on the other hand it has a sympathetic attitude to the diverse ethnic environment and has no problems communicating in both Czech and Croatian. Representatives of the Daruvar Czech community also flexibly and correctly respond to different linguistic situations, putting their intercultural communication on a very high level.

Keywords—Czech minority; Daruvar – Croatia; anthropological research; intercultural communication; multicultural environment

ÚVOD

JEDNÍM z hlavních, řekněme i určujících rysů člověka je jeho kulturně-společenské zakotvení, což má přímou souvislost se sociálními vazbami, díky nimž plnohodnotně v dané kultuře/společnosti existuje, působí. Tento článek pojednává o interkulturní komunikaci české menšiny na Daruvarsku. Jazykové prostředí Chorvatska je velmi pestré, a právě v oblasti Daruvaru se setkává jazyků několik.

Česká menšina zde žije v přímém kontaktu nejen s chorvatskou majoritou, ale také s dalšími minoritami (Srbové, Bosňané, Maďaři). V současném společensko-vědním diskurzu je kladen důraz na sociální interakci, sociální percepci a sociální komunikaci: „Značná část osobního i pracovního života člověka je tedy kromě činnosti naplněna sociálním stykem. V jeho rámci má největší význam sociální interakce, která představuje proces vzájemného působení jedince a druhého člověka či skupiny. Jejím východiskem, a současně i důležitou součástí, je sociální percepcie, nejdůležitějším nástrojem či prostředkem pak sociální komunikace.“ (Nový a Schroll-Machl 2015, 9)

Zajímavou otázkou jak pro lingvisty, tak sociology či kulturní antropology proto bez pochyby zůstává to, jakým způsobem dochází ke komunikaci minoritní společnosti s majoritní, pokud se navíc odlišují nejen kulturně, ale také jazykově. Doposud byly jazyku daruvarských Čechů věnovány pouze čistě lingvistické práce. Pojednávají o něm především samotní daruvarští Češi, kteří ve svých pracích reflektují intervenci chorvatštiny v češtině. Mezi významné současné autory patří například Marie Sohrová či Helena Stráníková. Najdeme také práce antropologicko-historické, v současnosti se o téma dějin Čechů v Chorvatsku zajímá hlavně Michal Pavlásek. Je proto patrné, že ačkoliv je tématu Čechů v Chorvatsku věnována pozornost v oblasti jazyka, kultury a historie, chybí zde integrální přístup, který by dané oblasti propojil.

V tomto článku se nejprve podíváme na předmět interkulturní komunikace – co pro nás znamená a kterými tezemi se při analýze

výsledků budeme řídit. Dále si vymezíme specifika české menšiny na Daruvarsku – jak po stránce jazykové, tak kulturní, a to především vzhledem k uchování jejich svébytnosti. V metodologické části si kromě technik a metod sběru dat rozebereme jazykovou komunikaci jako takovou, a poté se dostaneme k samotné interpretaci výsledků výzkumu. Předpokládáme, že jazykových strategií, které využívá česká menšina v komunikaci s Chorvaty, bude několik. Zároveň se zaměříme i na vlastní vnímání češtiny daruvarskými Čechy.

Primárně se budeme věnovat souvislosti mezi jazykem a žitou kulturou české minority, a tím podáme zcela nový pohled na jazykovou situaci české menšiny. Budeme brát ohled na jisté kulturní určení Čechů a na daný problém se podíváme prizmatem české menšiny, přičemž zohledníme především emický pohled českých krajanů. Zajímavé také bude to, zdali se nám ve výpovědích bude zrcadlit kontroverzní postavení jazyka co do nedílné součásti etnicity. Za hlavní znak etnicity bývá zejména v evropském kontextu obvykle označován jazyk, považovaný za kulturní kapitál etnika (Šatava 2009, 30). Striktní souvislost etnicity a jazyka však nemůžeme hledat všude, na což předně upozorňuje Leoš Šatava (2009) ve svých statích. Jak se však udržuje etnicita u migrantů? Pokud hovoříme o Česích, můžeme bezesporu říci, že čeština je jedním z hlavních znaků české etnicity, je však mít neustále na paměti, a to si i v tomto článku ukážeme, že to neplatí výlučně. V následujícím pojednání právě dobře vyvinutá sociální percepce českého etnika vůči chorvatské majoritě vede k vytvoření zvláštních jazykově-kulturních strategií. Předpokládáme, že tyto strategie na jednu stranu utvářejí bezproblémovou česko-chorvatskou komunikaci, ale na straně druhé také utužují českou svébytnost.

INTERKULTURNÍ KOMUNIKACE DARUVARSKÝCH ČECHŮ

Klíčovým pojmem této práce je interkulturní komunikace. Jak z názvu vyplývá, jedná se o komunikaci mezi dvěma kulturami, přičemž je potřebné mít na paměti, že: „Umění multikulturní komunikace nespočívá jen v dokonalé znalosti gramatiky [...]. Její významnou sou-

částí je způsob, jakým zprostředkovává tzv. sociální styk.“ (Hrbek 2008, 7) I v tomto ohledu se hovoří o sociální interakci a sociální komunikaci. Podle Davida Hrbka je sociální interakce (tedy vzájemné působení jedinců či skupin) založeno na sociální percepci, přičemž: „Základním nástrojem je sociální zkušenost a interpersonální recepce – registrace projevů druhého jedince. V tomto ohledu vždy existují tři základní komponenty: vnímající osoba (subjekt recepce), vnímaná osoba (objekt recepce) a situační kontext.“ (ibid.)

Jak již bylo v úvodu zmíněno, článek si klade za cíl popsat a interpretovat specifika interkulturní komunikace české menšiny v Chorvatsku, konkrétně v okolí města Daruvar. Česká menšina zde začala vznikat v polovině 19. století a do dnešního dne si uchovává nejen svůj jazyk, ale také kulturu, a to díky poměrně rozvětvenému českému školství a spolkovému životu. Nastiňme si alespoň rámcově podobu české minority v Chorvatsku – z hlediska jazykového a kulturního, aby bylo jasné, že zde nedošlo k úplné asimilaci a že se v tomto případě bude jednat o interkulturní komunikaci menšiny Čechů, a to nejen s většinovým chorvatským obyvatelstvem, ale také s dalšími menšinami na území minoritně pestrého Daruvarska. Shodně s Šatavovým (2009, 25–32) rozdělením menšin podle čtyř typů můžeme tu českou bezesporu zařadit k typu druhému, kdy Češi v Chorvatsku podobně jako například Maďaři v Rumunsku tvoří částí „státních národů“ mimo mateřskou zemi. Zajímavé jsou tendence poslední doby, kdy bývá etnicita čím dál častěji spojována s jazykem, a hovoří se tak o jazykové menšině (ibid., 33). Role jazyka v etnickém kontextu je velmi významná, avšak často přeceňovaná. Na jednu stranu se setkáme s tezemi, že „za hlavní znak etnicity bývá (zejména v evropském kontextu) obvykle označován jazyk“ (Esser in Šatava 2009, 33), avšak musíme mít na paměti, že „jednoznačná vazba etnicity a jazyka není ani v evropských podmínkách absolutní. Kupř. Irové jsou nepochybně národem, i když irština zaujímá v životě Irů spíše symbolickou roli“ (Haarman in Šatava 2009, 33). Jak je na tom česká menšina v Chorvatsku, ukáží následující řádky.

Z řad české menšiny na Daruvarsku vzešlo několik odborných prací, které se zabývají

problematikou jazyka. V současnosti významnou badatelkou v této oblasti je Helena Straníková, působící na Katedře jihoslovanských a balkanistických studií UK. V jedné ze svých prací se vyjadřuje k otázce češtiny v Chorvatsku takto: „Jazyk Čechů v Chorvatsku si zachoval mnohé původní charakteristiky, zároveň se ale od současné češtiny v podobě, v jaké existuje v České republice, v mnohém odlišuje. Čeština je na Daruvarsku užívána v soukromých i veřejných komunikačních sférách, i když soukromá, interpersonální komunikace výrazně převažuje komunikaci veřejnou – ta byla v posledních letech i z důvodu nedodržování zákonů omezoována především na oblasti školství a publicistiky.“ (Straníková 2011, 98) Je tedy patrné, že se mateřský jazyk české menšiny v oblasti Daruvaru poměrně modifikoval vlivem dlouholetého působení jiného kulturního a jazykového prostředí Chorvatska. I Straníková skutečnost, že se český jazyk mění, reflektuje: „Neustále je ovlivňován stykem s jazykem místního většinového obyvatelstva, tedy chorvatštinou, ale i jazyky dalšími, například slovenštinou, srbštinou nebo novější bosensštinou. Nezanedbatelná je skutečnost, že jde o slovanské, tedy příbuzné jazyky, což přispívá k jejich vzájemnému ovlivňování.“ (ibid., 99)

Z hlediska kulturního života je důležité si uvědomit, že mají čeští krajané velmi dobře vedenou spolkovou činnost, díky níž je česká menšina v Chorvatsku považována za jednu z nejlépe organizovaných menšin ve státě, ale i za nejlépe organizovanou českou menšinu ve světě (Horyna 2012, 47). Ivan Horyna se dívá na specifika české menšiny, jíž je součástí, prizmatem kulturní geografie, která je definována jako: „Odvětví geografie zaměřené na společnosti a pospolitosti na místní, regionální a národní úrovni, s důrazem na vzájemný vztah mezi člověkem a prostředím.“ (Goodall 1987, 15) Důležité pro nás je to, že v souladu s kulturní geografí je i fakt, že se kultura vyvíjí v mezilidské komunikaci a že nemůže existovat mimo člověka. Ve své práci Horyna (2012, 49–53) dochází například k takovýmto poznatkům: V Chorvatsku působí 30 českých kulturně uměleckých spolků, Českých besed. Všechny jsou soustředěny kolem zastřešující organizace Svaz Čechů se sídlem v Daruvaru.

Tyto besedy se zasloužily o to, že česká menšina na území Chorvatska existuje už přes 150 let a dodnes se plně neasimilovala. Vzdělávání v mateřském jazyce je vedle kultury a lidových obyčejů nejdůležitějším nástrojem v boji proti asimilaci. Česká menšina na Daruvarsku má dvě základní školy, poté je možné studovat český jazyk v českém oddělení daruvarského gymnázia. Krom toho také existují dvě mateřské školy.

VÝZKUM

Antropologický výzkum proběhl v létě 2016 v městě Daruvar a okolních vesnicích. Do výzkumného šetření bylo zahrnuto několik respondentů, kteří se považovali za nositele české kultury a jazyka, což se vlastně ukázalo být jejich společnou charakteristikou, ačkoliv to nebylo primárním účelem výzkumu, ve kterém šlo především o to postihnout současný stav české menšiny v Chorvatsku. Dotazovaní byli různého věku i pohlaví, avšak z důvodu anonymizace (často jsme se ve výpovědích setkali s ožehavými tématy) uvádíme pouze kódy respondentů. Rozhovory byly vedeny za účelem obsazení vlastní pohledu a názoru dotazovaných, upřednostňovaná tak byla emická perspektiva. Proto byly aplikovány polostrukturované rozhovory,¹ které často plynule přešly k narativnímu vyprávění. Právě tato metoda je pro nás velmi užitečná, neboť při naraci se „vychází z předpokladu, že existují subjektivní významové struktury o určitých událostech, které se vyvíjí při volném vyprávění, a naopak neprojeví při cíleném dotazování“ (Hendl 2016, 176).

Samotnou komunikaci Čechů a Chorvatů reflektujeme především z hlediska přenosu samotné informace. Hrbeek (2008, 10) rozděluje komunikační proces podle tzv. Laswellova modelu na pět fází:

1. kdo předává informaci? – komunikátor;
2. jakou předává informaci? – sdělení;
3. jak předává informaci (technologie a technika přenosu)? – kanál;

¹ Při přepisování byla zachována čeština mluvčích, některé části se proto mohou zdát mírně nesrozumitelné.

4. komu předává informaci (orientace sdělení)? – recipient/auditorium;
5. s jakým efektem? – technika měření efektu.

My se budeme zabývat bodem třetím, který je zároveň dle jazykovědců nejdůležitější. Jedná se o technologii přenosu informací – jak tedy je daná informace přenášena směrem k recipientovi. Je jasné, že pro správné pochopení musí být sdělení kódováno tak, aby bylo srozumitelné pro recipienta ve shodě s komunikátorem. V jazykovém a kulturně odlišném prostředí předpokládáme v komunikaci jistou komplikaci. Naším úkolem je tedy zjistit, jaké jazykové mechanismy česká minorita využívá k tomu, aby bylo eliminované riziko případného nedorozumění. Zřejmě každého napadne, že členové etnické menšiny, která na daném území tvoří již několikátou generaci, jistě znají jazyk majority, který je posléze používán jako dorozumivací prvek se všemi ostatními. To by však bylo příliš jednoduché, problém jazykové příslušnosti je složitější. Ivan Nový se ve své publikaci „Interkulturní komunikace Češi a Němci“ snaží zohlednit jak českou, tak německou stranu, totéž by mělo být aplikováno u každé menšiny a zároveň by si ta která menšina měla být vědoma, že „bychom se nikdy neměli vzdát své vlastní identity a ani to nepožadovat od svých partnerů“ (Nový a Schroll-Machl 2015, 37). Výše jsme si představili charakteristiku české menšiny v Chorvatsku, z které vyplývá, že právě tamější Češi velmi usilují o zachování své identity a etnického vědomí. „U menšinových etnických populací se mnohdy v rozsáhlejší míře než u velkých (státních) národů setkáváme s potřebou (sebe)identifikačních znaků, symbolů či atributů.“ (Šatava 2009, 47) Zároveň je však dané etnikum přirozeně motivováno k tomu, aby komunikovalo s majoritou. V našem případě je tedy nezbytnou součástí života Čechů v Chorvatsku znalost chorvatštiny. Tato dvě fakta vedou logicky k tomu, že je většina² chorvatských Čechů bilingvní.

Bilingvizmus je u Čechů na Daruvarsku ve většině případů spojen i s biculturou. Detail-

² To neplatí výlučně pro všechny, proto píšeme „většina“, protože se dle našich respondentů najdou i členové, kteří již česky nehovoří, ale k českému etniku se hlásí.

něji o této problematice pojednáváme v knize *Po českých stopách na Daruvarsku*, konkrétně v kapitole *Sociokulturní dimenze jazyka Čechů na Daruvarsku* (Skotáková 2016). Podívejme se nyní na některé stěžejní výpovědi, které demonstrovují, jak dochází k interkulturní komunikaci mezi Čechy a Chorvaty. Nejprve se zaměříme na dvojjazyčnost respondentů.

Výzkumník: „*Hovoříte častěji česky, nebo chorvatsky?*“

R2: „*Já bych to řekla, že je to na 50 procent, protože pracuju ve firmě, kde jsem vedoucí, kde je 25 pracovníků, pár je Čechů, ale většina je Chorvatů, takže tam mluvím chorvatsky, ale když přijdu domů, tak mluvím česky...*“

Výzkumník: „*Když jdete do obchodu, tak automaticky používáte češtinu?*“

R2: „*Ano. Tady v Končenici všude. Já hodně do Daruvaru do obchodu nejdu, protože pracuju v tom Hrubečným poli, takže prostě když mi tak něco potřebuju, tak si to koupím tam, nebo tady si to vezmu, ale je to asi takový zvyk, kdybych přišla do Hrubečného nebo do Daruvaru, tak budu automaticky mluvit chorvatsky.*“

R5: „*Víte, my to tady vlastně bereme normálně. Jestli někdo začne mluvit chorvatsky, mluvíme chorvatsky, jestli česky, začneme mluvit česky. My se automaticky přizpůsobíme, přepínáme se z jazyka na jazyk...*“

R4b: „*No a tady rozlišujeme, s kým se jak bavít. S D. bych se nebavil chorvatsky, ale z vedlejších vesnic, kde jsou jenom Chorvati, lidi ani někteří neví, že jsme Češi, s nimi se bavíme chorvatsky.*“

Otázkou stále zůstává, zdali bilingvizmus opravdu vede k bicultuře? Část respondentů toto specifikum reflektuje. Sami popisují vlastní postoj k bicultuře.

R2: „*Já říkám, že my Češi tady v Chorvatsku jsme vlastně strašně bohatí, v tom smyslu, že můžeme říct, že máme dvě vlasti, jedna ta chorvatská, kde jsme rození, a naše Česko, odkud naši předkové přišli, a prostě jsme Češi i Chorvati ve stejnou dobu.*“

R18: „*S dětmi budu mluvit vždy česky, ale pokud budu mít partnera Čecha, bude mi velice líto, pokud děti nebudou bilingvní. Že jim třeba*

nebudu schopna předat chorvatštinu nebo nějaký jiný jazyk. Protože opravdu ten bilingvismus, tím že já sama jsem v něm vyrůstala, tak ho vnímám jako velké bohatství.“

Jev, kdy mluvčí vědomě přepíná z jednoho jazyka do druhého, a motivem ke změně jazykového kódu jsou určité společenské situace, nazýváme *rozdvojený jazyk* (Harding a Riley 2008, 44). Tento pojem popisuje případ, kdy se při formálních příležitostech (mluvení, psaní) používá vyšší forma jazyka a při běžných událostech nižší forma jazyka. Přičemž se jedná jak o koexistenci spisovné formy jazyka a jeho dialektu, tak o používání dvou zcela odlišných jazyků: „Obě formy se mohou lišit buď jen nepatrně, nebo může jít o dva samostatné jazyky.“ (ibid.) V našem případě se jedná právě o používání dvou různých jazyků – češtiny a chorvatštiny. Někteří respondenti považují češtinu za ryze mateřský jazyk, avšak mají jej spojený pouze s domácím prostředím.

R12: „*Měla jsem problém, když jsem měla začít používat češtinu oficiálně v zaměstnání. Čeština pro mě byl jazyk, který jsem používala s mámou, tátou, se svými dětmi. A najednou ji používat oficiálně – protože pro mě byl oficiální jazyk chorvatský. Tak to byl trochu problém.“*

R16: „*My jsme od začátku doma s dětmi mluvili česky. No mají problém, co mají všechny děti, že děti se mezi sebou baví chorvatsky, na ulici, ve škole, mobilem a tak se baví chorvatsky, se mnou mluví česky.“*

Doposud jsme se věnovali především vztahu češtiny a chorvatštiny a snaže české menšiny komunikovat neomezeně v rámci česko-chorvatské společnosti, což vede k bilingvní a bikulturní společnosti. Jak však vyplynulo z výpovědí, čeština zde nemá pouze místo menšinového jazyka či jazyka spojeného s určitými situacemi při přepínání jazykových kódů podle společenských situací. V rámci jistých sociálních celků tvoří český jazyk „*most mezi kulturami*“ či „*most mezi etniky*“. Dochází tak i k tomu, že je čeština nástrojem ke komunikaci pro ne-Čechy. Respondent R1 popisuje, jak se s multilingvní situací u nich doma vyrovnávali. Zároveň je na tomto příkladu i vidět, jak je čeština u daného respondenta pevně spojena s identitou Čecha:

R1: „*Manžel byl Maďar, nechtěl mluvit česky, ale uměl česky. Mluvili jsme na něj česky. A moje máma byla Chorvatka – mluvila na mě chorvatsky, ale když jsem šla s babičkou pro petržel na zahradu, tak jsem se ptala babičky, co to neseme. Ona mně říká: mrkev, petržel, salát. . . A já jsem brečela, že nechci mámu Chorvatku i já nechtěla na ni mluvit. I ona se musela naučit česky. Já jsem se narodila Češka a hotovo.“*

Další respondenti líčí obdobně:

R4: „*Vlastně my jsme nemluvili jinak, než co mluvili ostatní. Celá vesnice mluví česky. I lidé, kteří tu bydleli a neměli české kořeny – Chorvati, Maďaři, tak oni se taky naučili tu češtinu. Po válce se sem přistěhovali Chorvati z Bosny a jejich děti sem nemohly jít do žádné jiné školy než do české. Znamená, že od první do čtvrté třídy se učily jenom česky.“*

R4b: „*Ale jsou tu Chorvati, kteří nemají žádné kořeny český, ale mluví česky, protože se kamarádíme mezi sebou.“*

R5: „*Pekař, který přišel z Makedonie, jeho dcera chodila se mnou, jeho syn pracuje tady na matričním úřadě, oni chodili do české školy. Tam vlastně od první do šesté neexistuje možnost jít do chorvatské školy, takže my jsme tam mluvili jen česky v Končenicích. I ti, kteří nebyli Češi, ti normálně šli do české školy. Ta kolegyně, pekařova dcera, velice dobře uměla česky, s pravopisem žádné problémy neměla.“*

R11: „*Všichni uměli česky u nás, v Dežanovci, i který byli Češi, i který nebyli. To se tam ten dolní konec, to bylo hlavně Čechů, všichni tam uměli, až z Bosny nějaká přišla, ta naša kamarádka, naučila vedle nás česky a četla české noviny, jako i my. A pak si vzala Čecha a tak jsme říkaly, že jsme ji dobře přišly, že se s náma naučila česky.“*

R21: „*V Dolanech i Srbové rozuměli a mluvili česky. Ještě do domovinské (občanské) války. Pak se to trochu změnilo, ale pořád rozumějí česky.“*

R23G: „*Moje maminka je Maďarkou, takže já jsem poloviční Češka, ale ona se provdala do Ivanova Sela, kde se mluvilo jenom česky, a pracovala v místním obchodě, takže nic jiného jí nezbylo.“*

V neposlední řadě se nabízí otázka – jakým způsobem a zda zde tedy dochází ke kulturně-jazykové asimilaci? A pakliže ano, uvědomují si odlišnost své češtiny samotní respondenti? Již výše jsme si představili jisté interfeční jazykové vlivy na příkladu článku Straníkové. Podobným tématem se zabývala i Jasminka Brkićová-Strejčková (2012). Ve svém příspěvku „Česko-chorvatská dvojjazyčnost žáků českých základních škol v Chorvatsku“ pojednává o kvalitě českého jazyka žáků českých základních škol (na daruvarsku) a snaží se postihnout interferenci, jakou má chorvatština na češtinu. Brkićová-Strejčková svým výzkumem zjistila, že většina žáků tří českých škol považuje za svůj mateřský jazyk oba jazyky – čímž se potvrzuje i naše pojednání o této bilingvní společnosti. I přestože je dominantním jazykem chorvatština a češtinu používají zřídka, 90 % dotázaných uvedlo, že v tomto jazyce ovládá porozumění, hovor, psaní i čtení. Důležitým faktorem pro správnou interpretaci však bylo srovnání mluveného a psaného projevu, který dokazuje, že vliv chorvatského jazyka na český je nejen na úrovni lexikální, ale také na úrovni tvaroslovné a pravopisné: „Tento rozpor je důkazem toho, že si žáci nejsou vědomi úrovně své znalosti českého jazyka [...]“ (ibid., 64) Podívejme se nyní, zda si možné jazykové odlišnosti všimli i naši respondenti. Často si rozdíl všimli až při návštěvě České republiky, kde byl jejich jazyk vystaven přímému kontaktu s rodilými mluvčími.

R7: „Byla jsem přesvědčená, že česky umím velice dobře. Ale když jsem na někoho promluvila, mysleli si, že jsem Ruska. V jazyce se používají zastaralé výrazy z původního jazyka předků.“

R6: „Já nevím, já nejsem pravý Čech, protože jsem „haťák“. Ale mě je Česko všechno, co já vím. Mám ráda to, neumím mluvit pěkně česky. Smíchaně mluvím, všelijak. Jak jsme tam byli o prázdninách, tak jsme byli v jedné hospůdce, nechali nás tam s manželem. A byly tam dvě paničky starší a oni povídají, že vypadáme jako nějakí cizinci. Já povídám, no, jsme. Ale všechno vám rozumíme, ale jsme haťáci, jsme taky Češi.“

R12: „Například jsem byla v ČR a tam mi v obchodě řekli, že mám zajímavou češtinu. Vůbec nevím, co to znamená – zajímavá čeština, jak to mysleli. On je tam občas ten přízvuk jiný, ale je to dáno tou chorvatštinou, si myslím. Mně se stává, že slovosled použiju z chorvatštiny. Jednoduše je nemožné, aby ta chorvatština neměla vliv na češtinu.“

Další respondenti sami spontánně zmiňují, jak je jejich čeština proměněná. Nicméně si za svým jazykem i tak stojí a váží si ho.

R1: „Já jsem Češka, mluvíme tak hajdalácky, začnu chorvatsky a přejdu na český, tak mi pak nerozumí, nebudu se za svůj jazyk stydět. . .“

R3: „V rodině se mluvilo česky, a mluvíme i dneska česky. A moje děti chodí do základní české školy. Mám tři děti, které chodí do té české školy. Držíme tu češtinu. Učili jsme se i českou gramatiku, ale dělá to trochu problém. Je to „naše česky“, od „správně česky“ se to trochu liší. Ale můžeme se ještě stále domluvit, ne?“

Výše uvedené tvrzení, že za hlavní rys etnicity bývá obvykle označován jazyk, se nám v některých výpovědích také zrcadlilo. Část respondentů na otázku, co pro ně znamená být Čechem v Chorvatsku, odpověděli, že je pro ně určujícím to, že umí česky.

Výzkumník: „Co pro vás znamená být Čechem v Chorvatsku?“

R3: „Nevím, jestli je to nějak jiné, protože jsme Češi, jsme vedení jako Češi, ale jsme rození v Chorvatsku.“

Výzkumník: „Takže jenom ta řeč?“

R3: „Jo, držíme tu řeč od těch našich předků.“

R12: „Já jsem Češka, rodiče byli Češi, vždycky jsme mluvili česky. Žila jsem se svou babičkou, která byla taky Češka. . . Do budoucna mám plány, aby nám byla ČR příkladem dobré praxe. A zvláště jestli by se naše děti mohly bavit více s těmi vašimi. Aby se naše čeština tady zachovala. Protože statistika ukazuje, že z krajanů, kteří se přihlásí jako Češi, se jenom 70 % vyjadřuje o češtině jako o mateřském jazyku. . . Je to zajímavé, protože skoro každý má v rodině nějakého Čecha, aspoň babičku. . . Je potřeba, aby statistika neklesala. Aby se každý Čech chtěl deklarovat jako Čech a češtinu jako svou mateřštinu. . .“

Jak uvádí Šatava (2009, 47), život po boku většinového etnika ve společném státním útvaru s sebou také často přináší řadu obtíží v praktickém každodenním životě – například v souvislosti s nedostatečnou znalostí státního jazyka. Zdálo by se, že když jsou Češi v Chorvatsku plus minus 150 let, s tímto problémem se nesetkávají. Avšak touha udržet si kulturu a jazyk byla v některých rodinách tak silná, že se i dnes setkáme s lidmi, kteří měli s chorvatštinou v běžném styku problém. Respondent R20 uvádí, že měl s chorvatštinou vždy problémy. U nich v rodině se hovořilo vždy česky, a i na veřejnosti používal češtinu. Chorvatsky se naučil z odposlechu televize, ale nikdy v tomto nedosáhl úrovně jako v češtině. Nicméně také připouští, že jsou situace, kdy se hovoří pouze chorvatsky:

R20: „*V Daruvaru máte instinkt s kým mluvit česky nebo chorvatsky, odstupňování češtiny – používání různé slovní zásoby v závislosti na úrovni češtiny komunikačního partnera.*“

Další respondenti také uvádějí, že jim znalost chorvatštiny nebyla blízka vždy, a že je jejich bilingvizmus tudíž nevyvážený.

R18: „*Já jsem od malička mluvila česky a chorvatsky jsem se učila až tak nějak spíš postupně, jako na ulici, od sousedů, z televize a tak podobně. Protože my jsme doma chorvatsky nemluvili vůbec, nebo ani nemluvíme, dodneška mi ta chorvatština dělá trošku problém.*“

R17: „*Bavili jsme se hlavně česky, s některýma jsem se bavila chorvatsky, protože to jinak nešlo – česky uměli, ale neradi mluví.*“

ZÁVĚR

V tomto článku jsme hledali jazykové strategie v interkulturní komunikaci české menšiny s Chorvaty na Daruvarsku. Pouhá znalost jazyka většinové společnosti není jediným způsobem, jak s ní komunikovat. Antropologický výzkum zohledňující především emickou perspektivu chorvatských Čechů zjistil, že mezi jazykové strategie Čechů patří obecně bilingvizmus. Většina nejenže ovládá gramatiku obou jazyků na více méně dobré úrovni, ale také jsou schopni v sociálním kontaktu zhodnotit, zdali je vhodné používat ten který jazyk.

Přestože se česká menšina snaží uchovat svůj jazyk, námi tázaní respondenti přirozeně přepínají mezi češtinou a chorvatštinou podle toho, co si žádá komunikační situace. Řekli jsme si, že se budeme orientovat především na třetí bod Laswellova modelu komunikace, kdy nám půjde hlavně o to zjistit, jestli je sdělení kódováno tak, aby bylo srozumitelné ve shodě s komunikátorem. Z výše zmíněných výpovědí vyplývá, že respondenti sebe sama reflektují jako přirozené analyzátoři jazykových situací, kteří, jak vyplývá z předchozího, umně používají formu sdělení tak, že bývá stranou recipienta pochopena. Zdá se tedy, že v případě daruvarských Čechů není zase takovou překážkou v mezilidské (interkulturní) komunikaci multikulturní prostředí. Máme zde tedy druhou jazykovou strategii, a to tzv. rozdvojený jazyk. Je tedy jasné, že je česká minorita velmi zdatná v sociální interakci.

Za třetí jazykovou strategii považujeme postavení českého jazyka jako „most kultur“. Čeština není u daruvarských Čechů pouze jazykem minority, ale také určitým pojítkem kultur, kdy tvoří komunikační most i mezi mluvčími jiných etnik. Češtinu zde používají i mluvčí, jimž není rodným jazykem – Bosňané, Maďaři, Srbové. Čeština tak za jistých situací slouží jako „lingua franca“, možnost jak komunikovat s ostatními etniky. Je zajímavé, že především na úrovni vesnic to není chorvatština, nýbrž čeština. Souvisí to zřejmě s „rurální“ migrací Čechů, kteří po několik desetiletí měli své vysádní postavení hlavně na venkově.

Zbývá ještě zodpovědět otázku, zdali daruvarští Češi vnímají češtinu jako nedílnou součást své etnicity, či ne. Můžeme říci, že v podstatě důsledkem uvedených jazykových strategií je menší akcentace na češtinu jako prvek české etnicity. Z výpovědí vyplývá, že sice část respondentů vnímá jazyk jako nezbytný prvek svého češství, ale setkáváme se i s názorem, že je česká kultura jakýmsi ostrůvkem v jim vlastním státě (Chorvatsku), a tedy jako úřední jazyk vnímají chorvatštinu. S tím je spojena jistá proměna češtiny a plížívá jazyková asimilace, které si jsou mluvčí vědomi.

Doslova uměním daruvarských Čechů je schopnost odhadnout jazykovou situaci, registrovat projevy druhých jedinců a díky tomu zdatně odhadnout situační kontext, podle

kterého volí komunikační/jazykové strategie. Můžeme tedy říci, že interkulturní komunikace české menšiny s Chorvaty je na velmi vysoké úrovni.

ZDROJE PODPORY

Výzkum byl umožněn díky účelové podpoře na specifický vysokoškolský výzkum udělené roku 2016 Univerzitě Palackého v Olomouci Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

POUŽITÉ ZDROJE

Brkićová-Strejčková, Jasminka. 2012. „Česko-chorvatská dvojjazyčnost žáků českých základních škol v Chorvatsku.“ *Přehled kulturních, literárních a školních otázek* 30: 55–65.

Goodall, Brian. 1987. *The Penguin Dictionary of Human Geography*. Middlesex: Penguin Books.

Harding-Esch, Edith, a Philip Riley. 2008. *Rádcí pro rodiče a vychovatele: Bilingvní rodina*. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-358-1.

Hendl, Jan. 2016. *Kvalitativní výzkum: Základní teorie, metody a aplikace*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0982-9.

Horyna, Ivan. 2012. „Zachování specifik české menšiny v Chorvatsku.“ *Přehled kulturních, literárních a školních otázek* 30: 47–54.

Hrbek, David. 2008. *Interkulturní komunikace*. Faculty of International Relations Working papers, vol. II. Praha: Oeconomica. ISBN 978-80-245-1421-5.

Nový, Ivan, a Sylvia Schroll-Machl. 2015. *Interkulturní komunikace: Češi a Němci*. Praha: Management Press. ISBN 978-80-7261-298-7.

Skotáková, Jasna. 2017. „Sociokulturní dimenze jazyka.“ In *Po českých stopách na Daruvarsku*, eds. I. Barteček, J. Máčalová a V. Kočí. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Stránková, Helena. 2011. „K některým jevům v slovní zásobě příslušníků české menšiny v Chorvatsku.“ *Přehled kulturních, literárních a školních otázek* 29: 97–105.

Šatava, Leoš. 2009. *Jazyk a identita etnických menšin: Možnosti zachování a revitalizace*. Praha: SLON. ISBN 978-80-86429-83-0.

NĚKOLIK POZNÁMEK KE KONCEPTUALIZACI TZV. KLIENTSKÉHO SYSTÉMU

Viktor Rumpík

Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni
rumpik.viktor@seznam.cz

Some notes on the conceptualization of so-called client system

Abstract—The article, based on textual analyses and long-term fieldwork, is devoted to the theme of the alternative conceptualization, via the well-known concepts of social network and transnationalism, of Ukrainian labour migration into the Czech Republic. The aim of the survey, which is conceived in a processual way, is to draw attention to the confusing term “system”, often connected with labour migration. The author provides an insight into something he refers to as a “client system”. At the beginning of his thesis, he introduces various concepts of “brokering zarobitka” and “broker” which might be viewed as more appropriate for the analysis of labour migration. The author, aware of the commonly known facts about labour migration, puts forward his argument that the concept of a so-called client system should be replaced by another, more adequate, term.

Keywords—network; transnationalism; migration; Ukraine – Czech Republic; broker/brokering; client system; zarobitka

ÚVOD A CÍLE STATI

„Mafián to je tvůj taťka, tvoje mamka, tvůj Bůh... víš Viktor...“ (Paní E., Plzeň, září 2016)

PŘEDKLÁDANÝ text je založen primárně na analýze textů a následně etnografickém výzkumu ukrajinské pracovní migrace do západočeského města Plzeň. Výzkum probíhal v letech 2013–2016. Na meta-teoretické úrovni se zabývám konceptem tzv. klientského systému a způsoby jeho užívání.

Text je dělen do dvou částí: první kapitoly se věnují cíli studie, problematizaci termínu klientský systém a teoretickému i metodologickému přehledu. Následně na základě konceptů načrtnutých v první části seznamuji čtenáře s praktickými důvody, které objasňují, proč je empiricky koncept klientského systému těžko uchopitelný a při diskuzích o pracovní migraci neumožňuje dobře porozumět sociální praxi a tomu, jak sami aktéři rozumí celému procesu zprostředkování pracovní migrace. Už jen kvůli faktu, že slovo „klient“ je používaný pouze malou a specifickou skupinou migrantů (viz níže), vyžaduje si termín pozornost této stati.

Předmětem zájmu je tedy zejména upřesnění konceptuální roviny. Autory užívaný pojem klientský systém je svým, byť ustáleným, pojmenováním matoucí. Klientský systém je vnímaný autory jakožto organizace pracovní migrace, představuje souhrn praktik, zajišťujících práci, bydlení, finanční podporu a v neposlední řadě ochranu pro pracovní migranty – primárně z Ukrajiny.¹

Cílem studie je znovu promyslet obecné představy o ukrajinské pracovní migraci, adaptaci a zprostředkování na základě procesuálního přístupu a známých konceptů sítí a transnacionalizmu. K nutnosti rekonceptu-

¹ V této stati nekladu důraz na vymezení migrantů na základě národní (etnické) příslušnosti. Povaze migrace, jejím aktérům a proměnám, kterými v posledních letech prošla, se věnuji v jiném dřívějším textu (Rumpík 2015). Obecně uvádím některé veřejně známé skupiny migrantů s vědomím, že jejich pracovní migrace a s ní spojené procesy mají víceméně shodný charakter. Při analýze neužívám etnické klasifikace jako analytický nástroj, resp. pouze do té míry, do jaké je relevantní pro aktéry (srov. Baumann 1996).

alizace vybízí i různé užívání pojmu klientský systém v rozličných kontextech – expertním, mediálním, lidovém, které jsou s organizací pracovní migrace spjaté. Zabývám se otázkou, do jaké míry lze hovořit o zprostředkování pracovní migrace jako o „systému“.

Argumentuji, že debatami o tzv. klientském systému je vytvářena rétorická figura, která evokuje – ač metaforicky – uvažování o pevně daných strukturách. Autoři prvního desetiletí 21. století jej představují jako systém, který je považován za dominantní modus operandi pracovní migrace již od 90. let. Někdo může zmínit, že termín je pouze metaforou, nezapomínejme na studii amerických kognitivních antropologů George Lakoffa a Marka Johnsona *Metafory, kterými žijeme* (2002). I pouhé metafory konstruují uvažování o realitě. Jak správně uvádí Ondřej Hejnal s Jiřím Mertlem (2013, 145–146): „Využití metafor [...] může být vědomé, kdy aktér sám s rozmyslem používá určité metafory, aby přesvědčil recipienty o ‚správnosti‘ a ‚pravdě‘ toho, co říká. [...] Prostřednictvím metafor konstruujeme to, co vnímáme jako ‚pravdu‘ či ‚fakt‘.“

Zvláště při používání pojmu klientský systém v jiných kontextech dochází k nesprávnému pochopení celého procesu ukrajinské migrace. Metafora „zprostředkování jako systém“ nebo „ukrajinský klientský systém je mafiánský systém“ bývá využita k vygenerování problému. Zvláště v oblasti sociální práce a bezpečnostní i migrační politiky referuje k „neporazitelnému“ protivníkovi, který má své stále místo mezi migranty. Ukrajinské pracovní migraci je tak nutně vnucena negativní kvalita, která se dále nabaluje ve výzkumech obchodování s lidmi a nucené práce negativními konotacemi. Avšak, jak upozorňuje Nekorjak (2006; 2009), a jak vyplývá z etnografie, zprostředkování má dvě strany mince a negativní konotace spojené s metaforou „klienta“ a „systému“ jsou mezi migranty mnohdy odsunuty na druhou kolej, či dokonce negovány. V různých kontextech a výpovědích pak pojem znamená něco jiného a váží se na něj různé významy. Ve finále se stává pojmem matoucím a analyticky neuchopitelným.

Opustím tedy raději termín klientský systém a jeho problematizaci se budu věnovat

dále. Navrhuji zde prozatím, dle mého, vhodnější analytický termín – spjatý s prostředím pracovní migrace. To, co bylo dosud nazýváno klientský systém, budu nazývat jednoduše zprostředkováváním zarobitky² a klienta zprostředkovatelem. Věřím, že termín zprostředkovatel je zde vhodnější, neboť on je aktivním tvůrcem aktu zprostředkování pracovní migrace. Zarobitku chápu jako proces pracovní migrace za hranicí. Pojem pochází z ukrajinsko-jazyčného prostředí. Navíc vychází (na rozdíl od klientského systému) z emické perspektivy a běžně se užívá i mezi migranty. Termín zprostředkovávání zarobitky, který navrhuji, zahrnuje celý soubor praktik, které jsou s pracovní migrací spjaté od počátku hledání cest za hranicí až po vytváření transnacionálních vazeb. Důvodům, které vedou ke změně termínu, a tím i konceptuální rétoriky, se věnuji v této stati.

METODOLOGIE

Použitou metodou je analýza pojmů, ve kterých se o pracovní migraci Ukrajinců uvažuje v českých studiích sociálních vědců v prvním desetiletí 21. století. K této analýze si sekundárně vypomáhám etnografickým výzkumem, který proběhl v letech 2013–2016.³ K analýze textu i kvalitativních dat byla užita „paper and pencil“ metoda kódování a zčásti program

² Termín zprostředkování zarobitky odpovídá termínu zprostředkování pracovní migrace. Váže se však primárně na prostředí ukrajinské pracovní migrace. Vychází z ukrajinského slova *zarobitka* – tedy práce za hranicí. Zprostředkovávání a zprostředkovatel zde není jen pasivním prostředníkem, ale poskytovatelem služby za úplatu – případně za stržení části mzdy. Takový člověk nabízí celý balík služeb, celou zarobitku, za finanční úplatu – migrant využívá tuto možnost k práci v zahraničí a celý proces graduje v procesu zarobitkování (viz dále v textu).

³ Vzorek zahrnuje 41 osob rozdělených do dvou skupin. V první skupině tzv. „imigrantů“ je osm informátorů, se kterými jsou vztahy bližší a zbytek osob jsou osoby, s nimiž byly rozhovory vedeny pouze jednou, maximálně dvakrát, a to neformálně – nestrukturovaně nebo polostrukturovaně. Jazyk byl volen s ohledem na jazykovou vybavenost informátora – český/ruský a ukrajinský-zakarpatský – s tlumočnickem. Tazatelem byl výhradně autor textu. V druhé skupině jsou experti – zástupci úřadů, policie, sociálních služeb ad. Součástí výzkumu byly i terénní výzkumy v Zakarpatské a Lvovské oblasti Ukrajiny v rozsahu 14 dnů až měsíce opakovaně. Kvalitativní část byla doplněna o kvantitativní dotazníkové šetření se 111 osobami.

Maxqda. V textové analýze došlo k vyhledávání a sortování jednotlivých významů pojmu klientský systém. Pojmy uvažování o zprostředkovávání byly analyzovány v 9 studiích (Uherek et al. 2004; 2008; Černík 2005; 2006; Nekorjak 2006; 2009; Čermáková 2008; Černík et al. 2005; Leontieva a Nečasová 2009), 2 článcích (Livinský a Kočík 2003; Belková 2013), 2 výzkumných zprávách (Černík et al. 2005; Výzkum obchodu... 2005). Na základě zjištěných dat jsem provedl diskuzi s pojmem klientský systém a termín jsem nahradil vlastním, a došlo tak k traktaci konceptů zarobitky, zprostředkování, zarobitkování.

KLIENTSKÝ SYSTÉM VE STUDIÍCH O PRACOVNÍ MIGRACI – ANALYZOVANÉ STUDIE

Součástí antropologické perspektivy zaměřené na téma pracovní migrace jsou práce Zdeňka Uherka et al. (2004; 2008). Práce jeho týmů obsahují nejednu odbočku od migračních trendů Ukrajinců k zprostředkovávání a organizaci migrace, které se uplatňují při migraci Ukrajinců z oblastí Zakarpatské Ukrajiny. Pojednává zejména o institucionalizaci klientského systému, a to ve třech etapách. Hovoří o etapě tzv. živelného období ukrajinské migrace do roku 1996; následně o tzv. transformačním období od poloviny 90. let do přelomu století; poslední zachycenou etapou⁴ je tzv. stabilizační období po roce 2001, kdy byla zavedena vízová povinnost (blíže Uherek et al. 2004). Uherek uvádí vhodné koncepty pro uchopení problematiky, a to na základě teorií migračních sítí a transnacionalizmu. Migrace Ukrajinců pro něj není diskontinuální jev a navazuje na historické i sociální mosty.

Sociální antropolog Jan Černík sleduje roli neformální ekonomiky a práce v rurálním prostředí Sovětského svazu ve vztahu k utváření současné podoby zprostředkovávání

⁴ Pro dokreslení uvádím možnost navázat tzv. obdobím sekundární transformace, které nastává po započetí tzv. ekonomické recese a přispívá ke změně organizace pracovní migrace prostředníky z Ukrajiny. Stejně jako Nekorjak mluví o klientském systému jako o instituci, která nemůže být oproštěna od instituce státu, podobně nelze opřít jednáni a utváření sociálních vazeb a jednáni od utváření imigrační, a zejména integrační politiky. O této tematice pojednávám v předchozí studii (Rumpík 2015).

a organizaci pracovní migrace z postsovětského prostoru. Černík (2004; 2005) přispívá do diskuze o tom, zda, a do jaké míry jsou organizační formy ekonomické migrace determinovány socio-kulturními předpoklady země původu. Klientský systém pak přirovnává ke kvazi feudalizmu, který strukturálně odpovídá stejným institucím, které byly etablovány v před-sovětském Rusku v době vazalství a po pádu carizmu přetrvávaly v sovětském Rusku v podobě každodenního ekonomického neformálního jednání v socialistické společnosti.

Michal Nekorjak (2009) se zabývá klientským systémem zejména ve své dizertační práci. Ukazuje, že logika fungování klientského systému je pevně spjata s tím, jak funguje instituce státu, trh práce, zájmy a lobby jednotlivých aktérů v rámci mezinárodní – pracovní migrace a poptávky i nabídky na trhu práce. Klientský systém není formován pouze migranty, ale i institucemi cílové země. Jedná se prozatím o nejpropracovanější studie na dané téma, které kriticky shrnují, že ačkoliv se praxe klientů popisuje jako nežádoucí jev, podporující nelegální migraci, vykořisťování či obchod s lidmi, je jakýmsi odrazem migrační situace v České republice. Migranti a jejich praxe balancují na hranici právní legality a nelegality – v jakémsi mezisvětě. Vnáší do problematiky rovněž koncept adaptace na nomickou a ekonomickou rupturu.⁵ Zpřetrhání vazeb tak migranti nahrazují vytvořením vazeb nových. Rovněž je zde klientelismus vázán především na prostředí pracovní migrace, ale posun je zde v důrazu na organizovaný zločin a také na aspekt vlastnictví moci, externalizaci rizik a transformaci kapitálů (směna sociálního a kulturního kapitálu na kapitál ekonomický). Nelze tak opomenout síťovou povahu klientelistické organizace práce a rozložení rizik nerovně mezi aktéry sítě, což je jedním z rysů

⁵ Ruptura – jakožto přetrhání, vyvazování. Koncept nomické a kapitálové ruptury přináší do studia migrace Michal Nekorjak, který uvažuje o migraci jako o nomické (v kontextu Pierra Bourdieho kapitálové) ruptuře. Jedná se o proces vyvazování se a znovu zakotvování subjektu – individua v odlišných sociálních kontextech (Nekorjak 2009). Dále v textu bude termínu ruptura užito právě v této souvislosti, je tedy třeba nahlížet na užití tohoto termínu v kontextu prací Michala Nekorjaka. Původní užití termínu nomická ruptura pochází z výzkumu intimity a rodiny v 60. a 70. letech v pracích Bergera a Kellnera.

tzv. etnických ekonomik, byť v různých sociálních kontextech (Nekorjak 2009; srov. Steiner 2004; Votypka a Stefanča 2005). Nekorjak se nejvíce přibližuje konceptuálně mému vnímání klientského systému ve smyslu uvažování o navazování nových vazeb, které překonávají zmíněné ruptury. Dále hovoří o dvou, hierarchicky uspořádaných stupních klientského systému, v jejichž středu stojí klient v kontaktu na jedné straně s migranty, na druhé straně s organizovaným zločinem.

Dita Čermáková (2008) uvažuje o klientském systému v České republice na základě kvantitativní i kvalitativního výzkumu. Mimo rozdělení aktérů ukrajinského klientelizmu se autorka zabývá významem klientského systému pro pracovní migraci a seznamuje nás, v krátkém, přesto výstižném článku, se základním pojetím tohoto efektivního fenoménu. Jedná se o formu adaptace na nové prostředí, nechybí faktor finančního a pracovního využívání migrantů klienty a rovněž nelze opomenout posun od organizovaného zločinu.

Socioložky Yana Leontieva a Mirka Nečasová (2009) uvažují o způsobu integrace migrantů ze zemí bývalého Sovětského svazu. Jako jednu ze strategií integrace vyzdvihují při hledání práce právě „klientský systém“ (takto uvozený – neboť jsou si, dle všeho, vědomé problematizace pojmu, jíž se věnovali i autoři před nimi). Přesto pojem nebyl revidován, a vnáší tak mlhavý opar na celý pojmový aparát. Podobně se tématu věnuje Leontieva (2006) samostatně.

Vedle výše zmíněných vznikaly práce na téma klientského systému v rámci samostatných výzkumů Mezinárodní organizace pro migraci (Černík et al. 2005), dále například agentury Intermundia o. p. s. (Výzkum obchodu... 2005) s důrazem na obchodování s lidmi. Dále zmíním práci Etnologického ústavu AV ČR (Červinka 2004) či krátké příspěvky v newsletterech organizace Člověk v tísní (Livinský a Kočík 2003) nebo články na webu migrace-online.cz (Belková 2013).

Udělejme ke konci ještě krátkou odbočku k zahraničním studiím (Marques a Gois 2007; Borenkova 2012; Fonseca, Pereira a Esteves 2014), kde se na druhou stranu s termínem klientský systém nepracuje a autoři se přiklánějí ke konceptu zprostředkování, *blatu* a sociál-

ních sítí (Borenkova 2012), nebo teorii dvojího trhu (Marques a Gois 2007). Výčet studií samozřejmě není úplný a není to ani možné právě z důvodu mnoha pohledů na věc. Pro další viz např. Finn (2013); Fedyuk (2006); Малиновська (2011); Кичак (2010; 2012).

Krátký výčet nám umožnil podívat se na užívání pojmu klientský systém v různých diskurzích. Od Uherkova institucionálního pojetí přes formu adaptace a hierarchizaci Nekorjaka nebo Čermákové až po diskurz lidsko-právní v souvislosti s vykořisťováním a obchodem s lidmi. Termín je představován různě, a to vyvolává otázku po tom, co je vlastně onen klientský systém?

TEORETICKÝ ZÁKLAD

Systémový přístup a tzv. klientský systém

Na velmi obecné rovině se v sociologických slovnících setkáme s pojmem (sociální) systém jako souborem jednotlivých, navzájem provázaných prvků, vytvářejících interakce. V tomto smyslu systém jakožto soubor sociálních jednotek (skupin, rodin, jednotlivců) vykazuje rysy relativní uzavřenosti, nízké dynamiky a vysoké homogenity. Dle toho lze tvrdit, že výskyt či změna jedné sociální jednotky v rámci systému ovlivňuje další jednotky, přičemž si zachovává svoji integrální podobu (srov. Velký sociologický slovník 1996). Sociální systém, který je v sociálních vědách konceptualizován jako analytický pojem spojený se jménem Talcotta Parsonse (1991; srov. Mills 2008) představuje společnost jako uspořádaný sociální jev. Pojetí sociálních vztahů na základě „velkých teorií“, je však jakýsi nešvar přístupu sociálních vědců, založený ve strukturálně-funkcionalistickém paradigmatu. Takovou námitku v českém prostředí přináší i Csaba Szaló (2007, 98), kdy hovoří o tom, že „teoretické pojmy politické ekonomie a strukturálního funkcionalizmu, byly na poli sociologické teorie již dávno zproblematizovány. Právě tato teoretická zakotvenost etnografie současných mikro-světů v zastaralých makro-pojmech odražejících představy a projekty minulosti zpochybňuje nárok etnografického výzkumu zobrazovat tyto mikro-světy adekvátně“.

Osobně budu v případě systémové teorie vycházet z procesuálního pojetí Marca Augého

(1999), kdy je podstatné, spíše než na hierarchizovanou strukturu, nahlížet na vztahy jedince a jeho sociálního prostředí a na kauzalitu těchto vztahů. Významný je tak vnitřní charakter tohoto zprostředkovávání – jaké jsou formy, metody „spolupráce“, akce a reakce mezi zprostředkovatelem a migrantem? Zarobitkování není pouze o pasivním zarobitčanovi a aktivním zprostředkovateli, stejně jako pracovní migrace není pouze o vnějších faktorech, které ji ovlivňují, ale i o vnitřních motivacích jejích aktérů. Návrat k individu – aktéru, stojícímu mimo instituce a systémy, tak obnáší rozkrytí jednotlivých praxí a vztahů – kauzalit, které utváří celý komplex zprostředkovávání (srov. *ibid.*). Stejně jako jednotlivé moderní „světy“ komunikují s těmi druhými, a dokonce sdílí některé hodnoty, i „svět“ pracovní migrace nabízí mnohem více zachytitelných vazeb – sítí – praxí – vztahů. Zprostředkovávání vzniká ve specifických podmínkách „světa“ pracovní migrace, nicméně různost a proměna zaměření se na zisk, vznik a zánik sociálních vazeb a transformace procesu v čase vylučuje systémovou optiku. Hovoří o nich i autoři, kteří termín clientský systém běžně užívají (např. Uhrek et al. 2008).

Současná věda nám nabízí naštěstí vhodnější koncepty. Kritika strukturálně-funkcionalistického, a s tím i systémového, přístupu přichází již v 60. letech, kdy vstupuje do sociálních věd naplno koncept sociálních sítí. Navrhují tedy nehovořit o pracovní migraci z Ukrajiny jako o systému – sociální struktuře – ale jako o pohyblivé spleti sociálních vazeb – sociální sítí.

Sítě

Optiku sítí⁶ přináší do antropologického studia tzv. Manchesterská škola a její následovníci, zejména pak John A. Barnes a Elizabeth Bott v letech padesátých. Sociální sítě jsou „souhrnem mezilidských vztahů, které jsou nespécifickými způsoby přirozeně propojeny s jednáním osob a se sociálními institucemi v jejich

⁶ Ve studii je konceptu sociálních sítí užíváno zejména při promýšlení a konstrukci terénu a také při analýze v kvalitativním výzkumu s vědomím, že zde existuje zároveň kvantitativní přístup v podobě tzv. „social network analysis“, nicméně tohoto přístupu se záměrně zřikám a neuvžívám jej.

společnosti“ (Barnes in Mitchell 1974, 279). Při studiu migrace využil sociální sítě Clyde Mitchell (1974), když se zabýval migrací rurálního obyvatelstva do měst, přináší tak koncept „social network“. V síťovém přístupu je podmínkou vzájemnost a sociální jednání, které je možné díky analýze sociálních sítí rámcově predikovat (Boissevian 1979). Díky těmto vztahům mají různí aktéři různý přístup ke zdrojům, a tím i k moci (*ibid.*). Převzetí a užití konceptu sociálních sítí z pole antropologie inspirovalo výzkumy a badatele napříč různými disciplínami, včetně studia mezinárodní migrace. A tak v 80. letech, jako jedna z dalších explanačních teorií migrace,⁷ vzniká teorie migračních sítí. Právě koncept sítě je vhodnou perspektivou pro etnografické zkoumání mezinárodní migrace. Jako příklad může sloužit práce Douglase Maseye et al. (1987) v oblasti migrace na mexicko-americké hranici.

Teorii migračních sítí přináší do studia migrace Graeme J. Hugo v 80. letech. Tato teorie klade důraz na význam mezilidských vztahů migrantů v rámci cílového prostoru a země původu (Hugo 1983). Teorie migračních sítí odpovídá na otázku, jak se migrace udržuje a reprodukuje (Baršová a Barša 2005). Migranti tak po příchodu do nové země zachovávají nejen sociální vazby ze země původu, ale zachovávají zároveň sociální vztahy se členy komunity v cílové destinaci, či navazují nové.

„Migrační sítě umožňují snáze překonávat překážky v migraci i vytvářet podmínky k životu v cílových prostorech, ať už s ohledem na bydlení, ekonomickou činnost, péči o děti nebo např. zabezpečení sociálně slabých.“ (Drbohlav a Uhrek 2007) Takto vzniká síť, která jedinci ulehčuje příjezd do země, orientaci v cílové zemi a v neposlední řadě emocionální zázemí.

„Migrační sítě spočívají v meziosobních vazbách, které propojují současné migranty, dřívější migranty a nemigranty ve vysílajících a přijímajících zemích prostřednictvím

⁷ Spíše než o teorie se jedná o jednotlivé koncepty, jelikož žádná z jednotlivých „teorií“ není s obecnou platností schopna popsat komplexní a dynamický proces migrace. Přesto budu užívat pojem migrační teorie, resp. „teorie migračních sítí“ s vědomím, že se o „teorii“ jako takovou nejedná, nicméně je běžné v literatuře pojednávat o těchto konceptech, jako o „teoriích“ (srov. Drbohlav a Uhrek 2007).

přibuzenství, přátelství či společného původu. Zvyšují pravděpodobnost mezinárodního pohybu, neboť snižují náklady a rizika pohybu a zvyšují čisté očekávané zisky migrace.“ (Massey in Baršová a Barša 2005, 275).

Užití teorie migračních sítí počítá s důležitou rolí sociálního kapitálu jedince. Sociální kapitál, lze na základě Pierra Bourdieu (1980) definovat jako souhrn sociálních kontaktů. Alejandro Portes (in Vertovec 2009, 36) dodává, že sociální kapitál je „kapacita jedince, díky které může disponovat zdroji v sociální síti nebo jiné ohraničené sociální struktuře [...]. Tyto zdroje samy o sobě nejsou sociálním kapitálem, ale referují k individuální schopnosti využít je v případě potřeby“.

Podobně jako v případě ukrajinské pracovní migrace toto dokládají další výzkumy po celém světě, z nichž nejznámějším případem budiž studie migrace z Mexika v 70. letech, kdy 90 % všech legálních migrantů získalo své pobyty a stěhovali se za účelem sloučení rodiny nebo na základě vazeb v zaměstnání (Portes a Bach in Castles, de Haas a Miller 2014). V poslední době, tvrdí Drbohlav a Uherek (2007), se pojetí migračních sítí kryje s konceptem transnacionalizmu.

Transnacionalizmus a sítě

Koncept transnacionalizmu se v antropologii objevuje od 90. let 20. století, kdy dochází k přesunu vnímání od komunitaristického chápání lokálně uzavřených komunit k transnacionalistické logice vazeb ukotvených mezi několika prostory. Tyto prostory jsou dané geograficky, ale i sociálně. Klade se důraz na komplexitu a zdůrazňuje skutečnost, že vzniká přehraniční, dynamicky se proměňující síť mezi migranty a nemigranty. Některé studie přistěhovalectví většinou soustředí svůj pohled na etnickou komunitu migrantů, místo aby se soustředily na možné reciproční vazby a pozice v síti mezi imigrační a emigrační zemí. Takto rozumně si počínají např. Linda Basch, Nina Schiller a Cristina Blanc (1994), nebo později Steven Vertovec (2009), a jsou inspirací mého výzkumu.

Síť je jednoduše transnacionální sociální formace vztahů. Koncept sítí je tak zároveň dominantní organizační forma globální ekono-

miky (nabídka pracovních míst, poptávka po levné pracovní síle, kapitalistická logika výroby ad.), a nepočítá tedy pouze s mezilidskými vztahy. Sociální síť tak nejen že určují, jak jsou lidé propojeni, zároveň také zefektivňují cirkulaci zdrojů (Castells 1996; Vertovec 2009, 32–36). To znamená, že tyto transnacionální síť nejsou pouze formacemi mezi jedincem a druhým jedincem na druhém konci sítě, ale utváří celou strukturu vztahů, které se zrcadlí v utváření ekonomik jednotlivých států. Přítomnost sítě tedy produkuje možnost podílet se na ekonomice cílové země i země původu, migranti se tak usazují v cílových destinacích a podílejí se na jejich ekonomice, ale na druhou stranu díky remitencím se angažují zprostředkovaně i na mikro i makro ekonomice zdrojové země (Stojanov, Strielkowski a Drbohlav 2012).

Migrace je tak nutno vnímat jako multidimenzionální ekonomicko-kulturní-politický proces. Během migrace jsou migranti i nemigranti (emigrující – imigrující – nemigrující a navrátilivší se) propojeni skrze výše zmíněné síť. Tímto přetrvávají vazby a utváří se transnacionální sociální prostor. V tomto prostoru některé vazby nezanikají ani po ukončení migrace, jiné zanikají, nebo naopak vznikají vazby nové a nejen sociální, ale i ekonomické, symbolické (tokenem remitencí, zboží a informací).

Reciproční vazby související se sítěmi jsou tvořené na základě různých závazků, přetrvávají nejen v čase, ale i v prostoru. V současné době je studium transnacionalizmu značně rozličné a vykazuje mnohost přístupů a názorových rovin (srov. Vertovec 1999).

Transnacionální optika mého výzkumu spočívá ve studiu procesu utváření vazeb migrantů a zprostředkovatelů mezi cílovou a zdrojovou zemí, toku statků, financí a informací, které ovlivňují charakter zarobitky. Lidé, kteří se stali v průběhu posledních let mými informátory a přáteli, jsou částečně roztržštěni mezi světem tady a tam – tzv. v třetím sociálním poli (Bhabha 1990). Z etnografického výzkumu jsou známy vazby Ukrajinců na majetek, osoby, nemovitosti, o přenášení statusu a reputace z imigrační do emigrační země (Pavlíková a Sládek et al. 2009; Кичак 2010; 2012). To je spojeno s procesem utváření vazeb

a vtažů mezi cílovou a zdrojovou zemí. Jakým procesem, to popisují v kapitole o zarobitce.

DISKUZE ANEB PROČ SYSTÉM NENÍ SYSTÉM A PROČ KLIENT NENÍ KLIENT

Vzájemná provázanost jednotlivých sociálních jednotek ve zprostředkovatelské síti je proměnlivá. Proměnlivost odráží postavení jedince v rámci sítě, dle počtu vazeb a uzlů, přes které se dostane ke zdrojům, jež by minimalizovaly rizika migrace – usnadnily ji a maximalizovaly její zisky – na následujících řádcích se budu zabývat pěti argumenty, které jsou obecně známé, a přesto prozatím nezaložily diskuzi na téma konceptuálního problému tzv. klientského systému. Jsou jimi síťový charakter zprostředkování, zarobitka jako proces, mnohost aktérů a praxi zarobitky, absence komunitárního způsobu života a absence exkluzivity typu zprostředkování přes zprostředkovatele.

Koncept je ve své podstatě nevyhovující z hlediska obou slov – klient i systém. O termínu klient je někdy pojednáváno v kritickém slova smyslu (např. Nekorjak 2009) a termín bývá nahrazen pojmem prostředník. Dovolují si argumentovat, že takový termín je stejně zavádějící, jako termín klient, jelikož rétoricky tvoří z klienta pasivního prostředníka, který pouze poskytuje část služeb na základě příkazů třetí, mocensky nadřazené osoby. To je problém i u slova klient, zvláště ve chvíli, kdy se celý akt zprostředkovávání proměňuje a klesá vliv organizovaného zločinu. Rovněž tak slovo klient – jako zákazník mafiána ztrácí na relevanci. Pojem podrobíme další kritice v následujících kapitolách.

ZAROBITKOVÁNÍ UKRAJINCŮ PROSTŘEDNICTVÍM SÍTÍ

Geografická situovanost předurčuje dnešní Ukrajinu k tomu, aby se stala významným koridorem z hlediska procesů pracovní migrace. Napomáhá tomu situace na ukrajinské státní hranici, která se vyznačuje nízkou úrovní kontroly a její geografickou polohou při hranici s Evropskou unií (Кичак 2010). Výslednicí tohoto stavu je nelegální i legální přeshraniční migrace především na území EU, a to prostřed-

nictvím několika kanálů, které budou níže rozebrány (srov. Lupták a Luptáková 2014).

Na úrovni analýzy nahlížím na kontakty mezi lidmi jako na síť. Migranti po příchodu do nové země zachovávají sociální vazby ze země původu a nejen to, zakládají zároveň sociální vazby v cílové destinaci, jiné vazby zanikají. Dle analýzy dat, kde se čteně objevuje důraz na sociální vazby, vyplývá, že síť, které zapříčínují reprodukci migrace z oblasti západní Ukrajiny, mají (což není překvapivé) dvojí charakter (srov. Granovetter 1973):

1. úzké sociální vazby – primární;
2. široké sociální vazby – sekundární.⁸

Primární vazby jsou vazby rodinné, které jsou poměrně stálé, sekundární vazby se však mění v závislosti na vnějších i vnitřních faktorech a motivacích jednotlivých aktérů. Jedná se o mechanismus, založený na známostech.⁹ Migrace Ukrajinců do České republiky je především migrací pracovní. K této migraci dochází prostřednictvím několika kanálů, které se kryjí se sítěmi a vazby v nich hrají významnou roli. Vazby jsou založeny na bázi důvěry, známostí, reciprocity. Jednání lidí v převážně rurálním prostředí západní Ukrajiny představuje prostor pro uplatnění primárních i sekundárních vazeb. V obou případech moji informátoři užívali své známosti založené na rodinných, nebo širších „známostních“ vazbách k tomu, aby se dostali na práci do České republiky.

„To je otázka blízkosti, u nás si všichni pomáhají. . . zavoláš třeba kamarádovi, jestli má čas, a on, pokud může, tak přijede. . . vezme auto, něco naloží a je to. . . Když potřebuješ na fušku, zavolám bratranci a on se poptá, a když je u něho v partě někdo nemocnej, on mi zavolá a já jedu. . . To je jednoduchý. . . No, a když potřebuje on, tak zas já pomůžu jemu. . .“ (Pan Z., Užhorod, říjen 2015)

Prvním kanálem je cesta za hranici prostřednictvím příbuzenské – primární sítě, druhým kanálem – snad nejvíce využívaným –

⁸ Tyto vazby jsem v minulých studiích nazval jako „úzké primární sociální vazby“ a „sekundární širší solidární vazby“ – pro účely této stati a následujících publikací budu užívat spíše primární a sekundární vazby, případně úzké a širší vazby pro snazší orientaci.

⁹ Pro srovnání lze v analytické rovině uvažovat o tzv. sítích podpory (např. Wellman a Wortley 1990).

je cesta za hranici přes prostředníka a třetím kanálem jsou oficiální cesty kvalifikované pracovní síly, příjezděcích do EU na základě tzv. modrých karet. Vedle toho existují ještě kombinace dalších postupů, jako například vyhledávání inzerátů na internetu nebo obvolávání nabídek z vyvěšených letáků na ulici, které ale nabízejí právě zprostředkovatelé (dle dotazníku,¹⁰ které jsem uskutečnil na Ukrajině a v Plzni v 88 % případech). Stejně tak ale i k navazování vazeb se zprostředkovatelem dochází v kombinaci „známostních“ postupů – tzv. „friends of friends“ – „drug druga“. Zaměřil jsem se zde na první dva kanály, neboť právě sociální vazby mohou být silným „pull“ faktorem.¹¹

Informátoři, kteří se k migraci rozhodli na základě doporučení svých příbuzných, kteří jsou v ČR již od 90. let, měli připravenou vhodnou půdu pro práci i bydlení. K vyřízení dokumentů, což je jeden z nejproblematictějších úkonů, využili dovedností své rodiny. To není nic nového, v minulosti se jednalo o řešení sloučení rodiny či dlouhodobého pobytu za účelem zaměstnání – nyní toto funguje zejména při krátkodobých vízech na pozvání (do 90 dnů). Toliko krátce k prvnímu kanálu, kde úzké primární vazby zajišťují určitou stabilitu migrace a poměrně bezpečí jejích aktérů. Investice do této migrace je nižší. Někdy se však rodinní příslušníci mnohdy obracejí na zprostředkovatele s žádostí o asistenci nebo půjčku – i když mají zázemí v ČR.

Kanál druhý se kryje se širší sekundární sítí. Touto sítí rozumím zejména fenomén zprostředkovávání pracovní migrace. Chce-li potencionální migrant jet na práci za hranici (za kordon), zeptá se svého známého, zda neví o někom, kdo by mu práci za hranicemi dohodil – obrací se tedy nejprve na svoji primární síť, a později rozšiřuje požadavky přes několik sociálních vazeb, dokud se mu nenavráti kýžené informace – díky kterým by dosáhl zdrojů –

¹⁰ Dotazníkové šetření představuje vedle kvalitativního výzkumu data (po pročištění) od 111 Ukrajinců, kteří jsou/byli na zarobitkách.

¹¹ V 60. letech 20. století byla představena push-pull teorie. Bogue (1963) a později Jansen (1969) a Lee (1969) zaměřili pozornost na determinanty, které ovlivňují rozhodování lidí migrovat. Vnější i vnitřní tzv. push and pull factors, které v sobě zahrnují rovinu sociální, ekonomickou, politickou a kulturní, ovlivňují povahu sítí napříč jednotlivými aktéry migrace.

investice rostou s počtem lidí zapojených do vyjednání. Jsou to zprostředkovatel, zaměstnavatel, koordinátor (článek mezi zprostředkovatelem, zaměstnavatelem a migrantem), přepravce ad. Požadavek prochází přes několik uzlů. Jedná se o složitý proces.

PROCES ZAROBITKOVÁNÍ

Zarobitka je nejen ekonomická činnost za hranicí, ale i soubor činností s migrací spjatých – bydlení, remitence, navazování, udržování a zánikání sociálních vazeb. Vedle toho je zarobitka součástí kulturních a sociálních praktik zakarpatských Ukrajinců již po století (srov. Uherek et al. 2008; Кичак 2012). Spíše než na systém zprostředkování zarobitky – hierarchizaci, funkci a strukturu – se tato studie zaměřuje na praxe, které jsou s cestou, pobytem a prací Ukrajinců v České republice spojené. Věnuji se procesu, který stojí za zarobitkou. Jaké praxe tvoří zarobitčan – zprostředkovatel – a další aktéři, aby zarobitka mohla být uskutečněna?

Celý proces zarobitkování lze charakterizovat čtyřmi kroky:

1. opouštění (zdrojové země) – „leaving“;
2. příjezd (do cílové země) – „arriving“;
3. adaptace (na prostředí cílové země) – „adaptation“;
4. vytvoření přeshraniční sítě (mezi zdrojovou a cílovou zemí) – „transnationalizing“.

Tyto kroky jsou pevně spjaty s vyvazováním se ze sociálních vazeb a navazováním vazeb nových. *Opouštění* zahrnuje hledání kontaktů na zprostředkovatele, navázání kontaktu a platbu za službu zprostředkování zarobitky a ve finále odjezd z Ukrajiny. Loučení s rodinou, zanechání dětí na Ukrajině, svěřením výchovy do rukou příbuzných.

Příjezdem se člověk dostává maršrutkou,¹² autobusem, případně vlakem do cílové země –

¹² Maršrutky jsou jedním z nejdůležitějších dopravních prostředků nejen na Ukrajině, ale i v dalších oblastech bývalého SSSR. Jedná se o způsob osobní přepravy, která nahradila po rozpadu systému veřejné dopravy autobusy. Běžně se maršrutky užívají i jako taxi. Provozovateli/řidiči těchto maršrutek mohou být zaměstnanci napojení na dopravní podnik nebo soukromníci. Existují i dálkové maršrutky, které převážejí lidi přes hranici.

Česka. Prochází kontrolou na hranicích. V cílové zemi se ubytovává a získává první zkušenosti s kontaktem s majoritou i ostatními zarobitčany – stává se tak převážně na privátních bytech (na ubytovnách se už Ukrajinci téměř neubytovávají). Dochází k rozšíření sociálních vazeb, nástupu do práce a získání prvních zkušeností. Zprostředkovatel zajišťuje rovněž přihlášení na cizineckou policii a legalizaci pobytu a dokumentů na Odboru azylové a migrační politiky Ministerstva vnitra a Cizinecké policie ČR. Pokračují platby – migrant nechce ztratit to, co příjezdem pomalu nabývá, a chce co nejvíce pracovat – ostatní úkony dělá zprostředkovatel a migrant mu za to platí nebo si to nechá strhnout ze mzdy.

O *adaptaci* lze hovořit nejdříve po prvním měsíci a získání první výplaty, nákupu dárků, komunikaci s majoritou, nutné k uspokojení svých potřeb. Výplata je řádně oslavena, část putuje na Ukrajinu v obálkách (přes maršrutky nebo linkové autobusy) či přes nebankovní společnosti typu Western Union. Rozšiřují se sociální vazby, a i když zprostředkovatel hraje stále velkou roli, některé věci si migranti vyřizují sami. Většinou ale nedojde k osamostatnění se do doby úplné integrace – a dokonce i v případech několik let usazených migrantů s trvalými pobyty jsou některé záležitosti řešeny přes zprostředkovatele.

Rozvoj transnacionální sítě zprostředkování je otázkou času a migranti ji vytváří nevědomky společně se zprostředkovateli. Tok informací o zarobitce, tok financí, dárků a zboží, tok lidí vytváří takovou síť napříč cílovým a zdrojovým prostorem. Právě zprostředkování poskytuje hybnou sílu, která udržuje celou síť v chodu. Bez zprostředkování zarobitky, od jejího začátku až ke konečné fázi, by síť nevznikla. Vedle toho je zde vše prostupující byznys, včetně přepravy osob pro jiné zprostředkovatele, převoz zboží přes hranice (zlato, alkohol, cigarety ad.).

Transformace celého zarobitkování v čase – jak o něm hovoří Čermáková (2008) nebo Uherek et al. (2004; 2008), je jen dalším dokladem nestálosti celého procesu a jeho obměn na základě podmínek, které mají vnější i vnitřní charakter.

PODMÍNKY VZNIKU ZAROBITKY A AKTÉRŮ

Pro Ukrajince se stává jednou z mála řešení svízelné situace v rodné zemi zarobitka, která vzniká za následujících podmínek:

1. při špatných sociálních a ekonomických podmínkách zdrojové země (sociální deprese, politická nestabilita a ekonomická recese Ukrajiny – srov. Čermák a Lupták 2015);
2. při existenci nabídek a poptávek služeb českých zaměstnavatelů;
3. při splnění povinností a dodržení práv, která ošetřují úředníci a policie;
4. při existenci sociálních vazeb migrantů – rodiny, přátel, známých;
5. při vazbách na zprostředkovatele a využití směny kapitálu – ekonomický za sociální a kulturní.

Aktérů v takovém zprostředkovávání zarobitky je tedy až několik desítek, mimo samotných zprostředkovatelů a migrantů i další subjekty – úředníci, pohraničníci, rodiny migrantů, zaměstnavatelé, policisté, sociální pracovníci ad.). Jedná se o spleť sociálních vazeb, která je neprůhledná a samotní migranti v důsledku zachování funkčnosti a anonymity této sítě mnohdy ani nevidí za první dvě tři vazby.

PROCES TRANSFORMACE ZPROSTŘEDKOVÁNÍ

„Klient, klienti, to říkaj jenom ty Zakarpatci, to ale nejsou ani Ukrajinci – oni jsou hlavně Rusíni, viš jako... oni to ale převzali taky z toho prostředí mafiánského, ale pletou to všichni dohromady... Nejprve to fungovalo tak, že sem lidi přijeli a prostě si sami hledali práci, nebyly víza, nic, normálně přijeli a makali... potom tu byla skupinka, která začala dělat kšefty, různý party... rozumíš, ale to jako nebyli jako mafiáni nebo, tak, jenomže když jeli domu, tak je různý chtěli ojet. ... nejdřív jim nabízeli třeba auta koupit, to auto pak ale nejelo... potom různý další ojetávky... nakonec je i přepadávali atd. Oni

na to rychle přišli, jak se na ty Čechy bránit. . . měli taky svoje známý – tak třeba podívej se, oni různý lidi sem pašou cigára, vozi holky, cenný kovy, na tom se bohatne, ne na nějaký práci, nějakých chudáků. No a tyhle ty bohatý a vlivný, fakt jako že mafiáni, začali nabízet ochrannou ruku – tomu se říká jako kryša [střecha – ochrana]. Oni pak byli jako jejich klienti. . .“ (Pan St., Stod, duben 2016)

V průběhu let dochází ke kvalitativním proměnám celého jevu. Ústupem organizovaného zločinu, zprísňením pravidel pro přístup migrantů třetích zemí na český trh práce a převládající orientací na byznys zprostředkovatelů došlo k jakési sekundární transformaci zprostředkování (klientského systému). Legislativní překážky dovozu lidí z Ukrajiny brání dovážet dostatek pracovních sil z Ukrajiny, čímž se nestačí uspokojit poptávka po pracovní síle, a tím se rovněž nevrací finanční náklady a úsilí vložené do celého podniku. Náklady se zvyšují, příjmy snižují. Mimo zprostředkování práce pro migranty ze zemí EU (Rumuni, Bulhaři) využívají zprostředkovatelé cesty migrantů z Ukrajiny k dovozu neproclených cigaret, alkoholu a cenných kovů, a to především v maršrutkách. Maršrutku užívají pro přepravu lidí, ale i komodit, se kterými je poté obchodováno nejen v České republice – celé zprostředkování, migrace a tok věcí na různá místa takto dostává transnacionální – globální charakter, a neuzavírá se tak do jednotné struktury a systému (srov. Grygar 2016).

VZTAHY AKTÉRŮ A KOMUNITA

Nejvýraznější, a také autorům známý, argument je otázka vazeb a komunity.¹³ Existuje předpoklad, že sociální systém je utvářen jednotkami sociálních jedinců – které jednájí v rámci sociálních vazeb, rolí a statusů. Svým jednáním se navzájem ovlivňují. V rámci migračních studií se o takových sociálních uskupeních často hovoří jako o komunitách. Vědci je komunita v obecné rovině konstruována jako soubor jedinců, kteří jsou provázáni vzájemnými vztahy a jejich jednání směřuje za určitým společným, zejména politickým, cílem. Jedná se o poměrně izolovanou jednotku,

¹³ Již slovo komunita je pojmem nesprávně užívaným a matoucím.

utvářející se na základě skupinové identity (srov. Handelman in Eriksen 2012, 78–86).

Ponechám-li stranou otázku etnické/národnostní identity,¹⁴ problém nastává ve chvíli, kdy dojde k důkladné analýze vztahů v rámci ukrajinské pracovní migrace – které jsou ze základu celého jevu – mocensky nerovné. Nejedná se o vztahy nastavené tak, aby lidé směřovali za stejným cílem, natož pak politickým. Vazby, sítě a otázku, lze-li Ukrajince nejen v Plzni považovat za komunitu, řešili Petr Vašát a Josef Bernard (2015). Přišli víceméně s nepřekvapujícím zjištěním, že Ukrajinci v rámci lokality netvoří komunitu ve smyslu vnitřně provázané etnické jednotky. Personální vazby jednotlivých členů výzkumného vzorku ze skupiny ukrajinských migrantů sahají maximálně do okruhu primárních, případně sekundárních vazeb, které užívají jako podporu při získávání zdrojů. U migrantů zarobitčanů nejsou tyto vazby vzdálenější než jeden dva uzly – dle znalosti prostředí a individuálního sociálního kapitálu. Zarobitčani tak v imigrační zemi znají kolektiv v práci, zprostředkovatele nebo jeho „partáky“ – prostředníky, výjimečně někoho mimo pracovní okruh. Jedná se tedy o dva až tři stupně¹⁵ vazeb – kolik zná lidí a přes kolik lidí se může dostat k určitému zdroji – informaci, financím, zaměstnání atd. Síť je založena na sociálních vazbách, ale produkuje zejména vazby ekonomické.

Důležitým je i subjektivní pocit souzájemnosti a vzájemnosti mezi zprostředkovatelem a jeho „lidmi“. Nicméně pokud každý sleduje své cíle a pokud většina času stráveného v imigrační zemi zabírá práce a odpracování velkého počtu hodin – časově tak není možnost rozšiřovat své vazby nad rámec pracovních vztahů, nebo jen velmi ojedinele. Zprostředkovatel nabízí práci, výdělek a služby za protislužbu – nejedná se tedy o natolik solidární podpůrnou síť, kde by probíhalo nezištné jednání směrem k jeho „lidem“.

¹⁴ Z tohoto důvodu neuvažuji o zprostředkovatelských sítích jako o etnické ekonomice (srov. Nekorjak 2006; 2009).

¹⁵ V rámci této analýzy je možné mluvit o tzv. centralitě, hustotě, blízkosti, mezilehlosti a stupni vrcholu ad. Pro mě jednoduše síť představuje souhrn interpersonálních vztahů (viz egocentrický přístup v SNA).

Opačné zkušenosti přinášejí déle usazení Ukrajinci. Tito lidé se zde seznámili s některými Čechy, někteří se dokonce usadili a pořídili si trvalé pobyty, hypotéky a auta na splátky, přesto se v některých případech – zejména, co se týká pobytových záležitostí pro své děti – obracejí na zprostředkovatele. V otázkách běžného života – služby, bydlení, volného času, se více obracejí na své známé – Čechy nebo na ostatní běžné Ukrajince.

Vztah daný mezi zarobitčany a jejich zprostředkovateli je jen z malé části založen na solidaritě. Pozorujeme spíše formu ekonomického svazku. Nicméně nejedná se, pozor, o etnickou ekonomiku (srov. Light a Gold 2000). Mocenská nerovnost, a dokonce mocenské boje ve jménu zisku jsou primární, ostatní se řeší tak, aby se ušetřil čas na práci, finanční náklady a rizika. Udržení neformálního ekonomického vztahu mezi migranty a jejich zprostředkovateli je přežitkem domovského prostředí, nicméně vazba, která odráží charakteristiku vazby zprostředkovatel-migrant je regulérním obchodním vztahem, a to minimálně pro zprostředkovatele – uživatele¹⁶ – pracovníky. Jak dokládají i následující výpovědi, jedná se o formu neformálního obchodního vztahu:

„Jako je to byznys, ale ne pro každého, to jen pro ně, my to jako berem, jak to je – nemůžeme to udělat jinak. Hlavně když můžeme být tady a pracovat...“ (Pan M., Plzeň, říjen 2014)

„Máme se líp než doma, to jako jo, ale ojebají nás hodně, furt...“ (Pan Va., Plzeň, listopad 2014)

Bližší znalost drug druga, která by zakládala pevné, systémové – komunitní vazby zde neexistuje i z dalších důvodů.

Jedním z těch zásadních je samotná povaha organizace pracovní migrace – a její konkurenční charakter. Jelikož se jedná o mikroekonomické prostředí směny služeb a peněz, je více než žádoucí konkurenceschopnost. Ta panuje mezi jednotlivými zprostředkovateli do té míry, že dochází k vymezování se oproti druhým ukrajinským zprostředkovatelům. To odráží fakt, že Ukrajinci netvoří žádný clientský systém, ale že se jedná o mikroekonomickou síť, která je výsledkem adaptace na

nové prostředí – je jistou formou integrace pro migranty, formou neformálního obchodního vztahu pro zprostředkovatele.

V návaznosti na toto se objevuje potvrzení, že ukrajínští pracovníci v Plzni skutečně nevytvářejí komunitu¹⁷ – jednotnou skupinu se společnými zájmy a závazky. Tyto zájmy jsou rozmístěny různě mezi různé malé, poměrně oddělené skupinky – mimo jiné také dle toho, z jaké lidé pocházejí oblastí (kraje) na Ukrajině. Informátoři často popisují, že se jednotliví Ukrajinci z různých oblastí nemají příliš v lásce.

„Zakarpatici, to jsou takový, bych řekl skotáři, víš...oni jsou nekulturní, taký vesničani...“ (Pan I., Plzeň, duben 2016)

„Lidi z Ivana nemají moc rádi Zakarpate...“ (Pan L., Praha, říjen 2016)

„Ve Lvově, to jsou takový extra...oni si myslěj, že jenom oni jsou ty pravý Ukrajinci...“ (Pan Z., Plzeň, květen 2015)

„Oni jsou za téma horama, to nejsou ani Ukrajinci, to jsou Rusíni a Maďari nějaký...“ (Paní E. o zakarpatských Ukrajincích, Plzeň, září 2016)

MÍRA EXKLUZIVITY

Poslední zmínkou k „protisystémové“ argumentaci celého zprostředkovávání pracovní migrace je fakt, že praxe, kterou vytvářejí ukrajínští zprostředkovatelé, není ojedinělá. Tato praxe na stejných principech je více než výsledkem specifické aktivity ukrajinských „mafianů“ v České republice, výsledkem globalizovaného kapitalistického trhu práce – kdy poptávka po dynamické, adaptabilní a hlavně masové pracovní síle vytváří nabídku takové pracovní síly.

V období tzv. ekonomické krize došlo k omezení přístupu na pracovní trh primárně pro cizince ze třetích zemí. Občané zemí EU měli přístup na trh otevřený. Následoval nekontrolovatelný pohyb rumunských a bulharských pracovníků na pozice, které dříve tradičně obsazovali Ukrajinci. Nyní se situace zdá stále stejná – pokračuje nabírání pracovníků v zemích EU a jejich zaměstnávání přes ukrajinské zprostředkovatele – z důvodu

¹⁷ To ale s ohledem na početnost a rozptýlenost (i v městském prostředí) dané skupiny patrně vůbec nejde.

¹⁶ Firma, kde pracovníci vykonávají práci.

snadnějšího zisku, menších nákladů a externalizace rizik. Přesto je zde tlak firem na nábor pracovníků z Ukrajiny – viz Program Ukrajina A (B), či prohlášení Svazu průmyslu a obchodu o nutnosti přijetí velkého počtu zahraničních pracovníků.

V neposlední řadě v jiných státech dokládají studie podobný způsob nábory pracovní síly (např. Marques a Gois 2007; Borenkova 2012) – jakýsi další klientský systém. Vedle toho legální pracovní agentury a subdodavatelé práce v dnešní době využívají stejnou praxi jako ukrajinští zprostředkovatelé – zajišťují ubytování, práci, dávají zálohy, nevyplácejí stoprocentní částky za odvedenou práci, omezují své pracovníky a prekarizují zahraniční i domácí dělníky, a to vše formálně, institucionalizovaně a legálně. Jedná se o vykořisťovatelské praktiky zakotvené a v podstatě schválené v legislativě i migrační politice státu. Praxe vykonávaná zprostředkovateli není exkluzivní. To zakládá, spolu s výše diskutovanými případy, argument, že koncept klientský systém jako specifická forma organizace práce Ukrajinců v Čechách není vhodný.

ZÁVĚR

Stat' odkazuje na to, proč je dosavadní koncept klientského systému empiricky nepoužitelný k analýze pracovní migrace. Nevystihuje pravou povahu vazeb a charakter zprostředkování. Pojem systém sám o sobě vytváří rétoricky dojem stabilního, neporazitelného a nezměnitelného „protihráče“ a vnáší do studia ukrajinské pracovní migrace zmatek. Bylo ukázáno proč a z jakých pozic lze na základě obecně známých faktů koncept revidovat. Toto nejsou argumenty, jak by mohlo být oponováno, k zavrnutí současných poznatků o zprostředkovávání, ale k alternativnímu pohledu na pojmový a konceptuální aparát celé věci. Stat' se, spíše než cokoliv jiného, pokouší vyvolat diskuzi na toto téma.

Z logiky věci tak zkusme vzít v potaz, že je nevhodné nahlížet na zprostředkovávání migrace jako na systém. Konstruuji zde mikro/mezo ekonomické směny služeb a uzavřený kruh závazků sdílený aktéry napříč širokou přeshraniční sítí s rozvolněnou strukturou a mocensky nevyrovnanými vztahy.

Toto se navíc odehrává paralelně v několika desítkách tisících případů zprostředkování migrace do České republiky z Ukrajiny a dalších států, předně Balkánu (Rumunsko, Bulharsko) a bývalého Sovětského svazu. Nabízím tak alternativu, která není, a rozhodně ani neaspiruje na to být finální verzí prozatím nejasného konceptu ustaveného před lety v české sociální vědě. Pokouším se o to s vědomím, že je zde stále mnoho neznámých. S vědomím toho, že téma pracovní migrace s rozvojem ekonomiky zdrojových i cílových zemí migrace a postupující globalizací bude nadále narůstat a pochopení praxí, jejich analytické uchopení, a zejména jejich správná interpretace je více než důležitá nejen pro sociální vědu.

PODĚKOVÁNÍ A ZDROJE PODPORY

Děkuji za cenné konzultace svému školiteli, své ženě a nejvíce děkuji svým informátorům. Příspěvek je podpořen z projektu SGS-2016-061.

POUŽITÉ ZDROJE

- Augé, Marc. 1999. *Antropologie současných světů*. Praha: Atlantis.
- Baršová, Andrea, a Pavel Barša. 2005. *Přistěhovalectví a liberální stát: Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku*. Brno: Mezinárodní politologický ústav.
- Basch Linda, Nina G. Glick a Christina G. Schiller. 1994. *Nations Unbound: Transnational Projects, Post-colonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. London: Routledge.
- Baumann, Gerd. 1996. *Contesting Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Belková, Oksana. 2013. „Vynucené cestování strojem času – zpět do poddanství.“ *Migraceonline*. Viděno 20. října 2016. <http://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/vynucene-cestovani-strojem-casu-zpet-do-poddanstvi>.
- Bhabha, Homi K. 1990. „DissemiNation: Time, Narrative and the Margins of the Modern Nation.“ In *Nation and Narration*, ed. Homi K. Bhabha, 291–322. New York: Routledge.
- Bogue, Donald Joseph. 1963. *Techniques and Hypotheses for the Study of Differential Migration: Some Notes from an Experiment with U. S. Data*. International Population Conference. London: UNESCO.
- Boissevain, Jeremy. 1979. „Network Analysis: A Reappraisal.“ *Current Anthropology* 20 (2): 392–394.
- Borenkova, Anna. 2012. *The Role of Social Capital in Integration of Russian-Speaking Immigrants to Hungarian Labour Market*. Rkp. diplomové práce. Budapest: Central European University.

- Bourdieu, Pierre. 1980. *The Logic of Practise*. Stanford: Stanford UP.
- Castles, Steven, Hein de Hass a Mark J. Miller. 2014. *The Age of Migration: International Population Movements in The Modern World*. London: Palgrave Macmillan.
- Castells, Manuel. 1996. *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture*. Cambridge: Blackwell.
- Čermáková, Dita. 2008. „Klientský systém a jeho specifika.“ In *Nelegální ekonomické aktivity migrantů: Česko v evropském kontextu*, ed. Dušan Drbohlav, 167–175. Praha: Karolinum.
- Černík, Jan. 2004. „Migrační potenciál SSSR, Ukrajina, Moldavsko, Bělorusko, problematika ekonomické migrace.“ In *Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu*, eds. Zdeněk Uherek a Renata Weinerová, 68–90. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Černík, Jan. 2005. „Klientský systém jako quasi-feudalismus v Česku.“ *Migrace online*. Viděno 25. listopadu 2016. <http://www.migraceonline.cz/e-knihovna/?x=2197596>.
- Černík, Jan, Tereza Hulíková, Vlastimil Vintr a Roman Křištof. 2005. „Pilotní výzkum prostředí obchodu s lidmi na území České republiky.“ IOM. Viděno 26. října 2016. <https://www.iom.cz/publikace-vyzkum/publikace/pilotni-vyzkum-prostredi-obchodu-s-lidmi-na-uzemi-ceske-republiky-07-2005>.
- Červinka, Ondřej. 2004. „Ukrajinská pracovní migrace v České republice: Případová studie.“ In *Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu*, eds. Zdeněk Uherek a Renata Weinerová, 111–161. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Drbohlav, Dušan, a Zdeněk Uherek. 2007. „Reflexe migračních teorií.“ *Geografie* 112 (2): 125–141.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2012. *Etnicita a nacionalismus: Antropologické perspektivy*. Praha: SLON.
- Fedyuk, Olena. 2006. „Ukrainian Labour Migrants: Visibility Through Stereotypes.“ *Migrace online*. Viděno 11. září 2016. http://aa.ecn.cz/img_upload/79a33131c9c4293e0fceb50bfa263ef/OFedyuk_Ukrainian_Labour_Migrants_CZE.pdf.
- Finn, Anna. 2013. „Ukraińska imigracja w Stanach Zjednoczonych: Charakterystyka ogólna.“ *Studia Migracyjne-Przegląd Polonijny* 4: 33–57.
- Fonseca, L. Maria, Sónia Pereira a Malheiros Esteves. 2014. „Migration of Ukrainian Nationals to Portugal: Changing Flows and the Critical Role of Social Networks.“ *Central and Eastern European Migration Review* 3 (1): 115–130.
- Granovetter, S. Marc. 1973. „The Strength of Weak Ties.“ *American Journal of Sociology* 78 (2): 1360–1380.
- Grygar, Jakub. 2016. *Děvušky a cigarety: O migraci, hranicích a moci*. Praha: SLON.
- Hejnal, Ondřej, a Jiří Mertl. 2013. „Metafory, bezdomovci a média: Metodologický nástin využití analýzy metafor a podpůrného softwaru (Maxqda a Antconc).“ *AntropoWebzin* 4/2013: 145–153.
- Hugo, Greame. 1983. „Village – Community Ties, Villages Norms, and Ethnic and Social Networks: A Review from Evidence from the Third World.“ In *Migration Decision Making*, eds. Gordon F. Dejong a Robert W. Gardner, 186–224. New York: Pergamon.
- Jansen, Clifford. 1969. „Some Sociological Aspects of Migration.“ In *Migration*, ed. John A. Jackson, 47–57. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Кичак, Оксана. 2010. „Социальный портрет сысчаного закарпатского мигранта.“ In *Историчні Студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології*, ed. Игор М. Лихтей, 136–150. Ужгород: Ліпа.
- Кичак, Оксана. 2012. *Трудова міграція українців Закарпаття на початку XXI століття та її культурно-побутові наслідки*. Ужгород: Гражда.
- Lakoff, George, a Mark Johnson. 2002. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Lee, S. Everett. 1969. „A Theory of Migration.“ *Demography* 3: 47–57.
- Leontieva, Yana, ed. 2006. „Menšinová problematika v ČR: Komunitní život a reprezentace kolektivních zájmů (Slováci, Ukrajinci, Vietnamci a Romové).“ *Sociologické studie* 10 (2006). Praha: Sociologický ústav.
- Leontieva, Yana, a Mirka Nečasová. 2009. „Kulturně blízcí? Integrace přistěhovalců ze zemí bývalého Sovětského svazu.“ In *Sociální integrace přistěhovalců v České republice*, eds. Miroslava Rákozyová a Robert Trbola, 117–160. Praha: SLON.
- Light, H. Ivan, a Steven J. Gold. 2000. *Ethnic Economies*. San Diego: Academic Press.
- Livinský, Oleksa, a René Kočík. 2003. „Ukrajinská Odysea.“ *Člověk v tísní – News letter*. Viděno 26. října 2016. <http://www.infoservis.net/art.php?id=1069232781>.
- Lupták, Milan, a Marína Luptáková. 2014. „Stav ochrany ukrajinské státní hranice a procesy nelegální tranzitní migrace: Sociálně-politické aspekty problematiky.“ *Oborový portál pro BOZP*. Viděno 26. října 2016. <http://www.bozpinfo.cz/josra/josra-migrace/migrace-hranice-ukrajiny.html>.
- Малиновська, А. Олена. 2011. *Трудовоміграція: соціальні наслідки та шляхи реагування*. Київ: НІСД.
- Marques, J. Carlos, a Pedro Gois. 2007. „Ukrajinská migrace do Portugalska: Jak se z něho zrodila jedna ze tří největších skupin přistěhovalců.“ *Migrace online*. Viděno 17. prosince 2016. <http://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/ukrajinska-migrace-do-portugalska-jak-se-z-niceho-zrodila-jedna-ze-tri-nejvetsich-skupin-pristehovalcu>.
- Massey, S. Douglas, Rafael Alacrón, Jorge Durand a Hernando Gonzáles. 1987. *Return to Aztlan: The Social Proces sof International Migration from Western Mexico*. Berkley: University of California Press.

- Mills, W. Charles. 2008. *Sociologická imaginace*. Praha: SLON.
- Mitchell, Clyde. 1974. „Social Networks.“ *Annual Review of Anthropology* 3 (1): 279–299.
- Nekorjak, Michal. 2006. „Klientský systém a ukrajinská pracovní migrace do České republiky.“ *Sociální studia* 3 (1): 89–109.
- Nekorjak, Michal. 2009. *Mezivrstvy: Organizované zaměstnávání migrantů z Ukrajiny v České republice*. Rkp. autoreferátu dizertační práce. Brno: Masarykova univerzita.
- Parsons, Talcott. 1991. *The Social System*. London: Routledge.
- Pavlíková, Eva, a Karel Sládek, eds. 2009. *Sociální situace a religiozita ukrajinských migrantů v ČR*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Rumpík, Viktor. 2015. „Махинації це я не...: Klientský systém v České republice a jeho současná transformace.“ *Lidé města* 17 (1): 109–136.
- Steiner, Jakub. 2004. „Ekonomie sociálního vyloučení.“ In *Romové, kulturologické etudy (etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*, eds. Marek Jakoubek a Tomáš Hirt, 218–229. Plzeň: A. Čeněk.
- Stojanov, Robert, Wadim Strielkowski a Dušan Drbohlav. 2012. „Pracovní migrace a remitence: Současné trendy v době ekonomické krize.“ *Geografie* 116 (4): 375–400.
- Szaló, Csaba. 2007. *Transnacionální migrace: Proměny identit, hranic a vědění o nich*. Brno: CDK.
- Uherek, Zdeněk, Nikola Valášková, Kateřina Plochová a Mikuláš Mušinka. 2004. „Pracovní migrace ze Zakarpatské Ukrajiny do ČR.“ In *Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu*, eds. Zdeněk Uherek a Renata Weinerová, 91–110. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Uherek, Zdeněk, Zuzana Korecká a Tereza Pojarová, eds. 2008. *Cizinecké komunity z antropologické perspektivy: Vybrané případy významných imigračních skupin v České republice*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Vašát, Petr, a Josef Bernard. 2015. „Formování komunit, nebo sociální integrace? Analýza personálních sítí ukrajinských imigrantů v Plzni.“ *Sociologický časopis* 51 (2): 199–225.
- Velký sociologický slovník*. 1996. Praha: Karolinum.
- Vertovec, Steven. 1999. „Conceiving and Researching Transnationalism.“ *Ethnic and Racial Studies* 22: 447–462.
- Vertovec, Steven. 2009. *Transnationalism*. London: Routledge.
- Votýpka, Milan, a Branislav Stefanča. 2005. „Ekonomie sociálního vyloučení na příkladu romské osady Patoracká u obce Rudňany.“ In *Argonauti za obzorem Západu*, eds. Lukáš Lenk a Michal Svoboda, 127–134. Plzeň: AntropoWeb.
- „Výzkum obchodu s lidmi především za účelem nucené práce.“ 2005. Praha: Ministerstvo vnitra České republiky. Viděno 22. října 2016. <http://www.mvcr.cz/soubor/dokumenty-kriminalita-intermundia-pdf.aspx>.
- Wellman, Barry, a Scott Worthley. 1990. „Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support.“ *American Journal of Sociology* 96 (3): 558–588.

„ON SKOČÍ DO KONTÁKU A JÁ MU SVÍTÍM“: DUMPSTER DIVING POHLEDEM GENDERU

Jana Kliková – Lenka Brunclíková

*Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni
klikova.jana93@gmail.com, brunclik@ksa.zcu.cz*

**“He jumps in the dumpster and I shine for him”:
A gender perspective on dumpster diving**

Abstract—The aim of this paper is to present the findings from our research on dumpster diving. We are interested in the ways that gender influences the behaviour of people who participate in dumpster diving, and how the gender differences of participants affect their perception of dumpster diving. Our research was conducted in the Pilsen Region on people who are engaged in dumpster diving or were engaged in this activity in the past. Our research shows important differences between the standpoint regarding dumpster diving of men and women, not only during the phase of getting the groceries out of the dumpster, but also during the process of preparing meals. It has been revealed that fundamental factors regarding this standpoint are the different perceptions of cleanliness and dirt. Research considering gender role division highlights that men are usually less engaged in those household tasks that are considered feminine, therefore most of the housework is done by women. The dominant feature of this sphere is activities connected to food, such as grocery shopping and cooking. Does the gender division of tasks manifest in the similar manner during dumpster diving?

Keywords—gender; dumpster diving; food waste; sexual division of labour; hygiene perception

ÚVODEM

J E TĚŽKÉ najít oblast života, ve které gender nehraje žádnou roli. Jsme socializováni do společnosti, ve které se náš život odvíjí od toho, jaké máme pohlaví. Již od narození, a často i před narozením, je nám přiděleno sociálně konstruované pohlaví, které dále určuje

přístup k výchově a očekávání našeho budoucího chování (Butler 2007). Společenskou interakcí je pak gender dále utvářen. Internalizujeme si představy společnosti a o tom, jak se chovat patřičně v rámci svého pohlaví. Ať již vědomě, či nikoliv, v dospělosti jsme těmito představami neustále ovlivňováni.

Cílem tohoto textu je představit dělbu práce dle genderu během dumpster divingu. I mezi dumpster divery, specifickou skupinou vymezující se vlastním způsobem proti konzumnímu způsobu života, je možné najít genderové rozdíly. Tyto rozdíly nemusí být samotnými aktéry brány na zřetel, ale jsou přítomné a ovlivňují jejich chování.

Na dumpster diving pohlížíme jako na komplex domácích prací související s jídlem. Běžně jsou to nákupy a vaření, v textu se tak zaměřujeme na získávání potravin z kontejnerů a jejich následné zpracování, které na rozdíl od běžného nákupu bývá urgentní, a to z důvodu omezené doby požitelnosti vyhozených potravin. V textu vycházíme ze svého výzkumu dumpster divingu v plzeňském regionu, kterému se věnujeme od dubna 2016. Provedly jsme hloubkové rozhovory se dvěma ženami a sedmi muži, z nichž se všichni někdy zapojovali do dumpster divingu přímo v Plzni. Někteří z nich se přestěhovali, ale s činností pokračovali i v jiných městech. Jsme si vědomy omezeného vzorku participantů a nerovnoměrného zastoupení pohlaví, nicméně se domníváme, že i na takto malém vzorku lze ukázat genderové diference dumpster divingu. Výzkum odhalil zásadní rozdíly v přístupu k dumpster divingu mezi muži a ženami. Ač se tyto rozdíly nejevily důležité pro participanty

našeho výzkumu, připadají důležité nám jako výzkumníci v tom ohledu, že i zdánlivě s genderovými rozdíly nesouvisějící činnost, může odhalit informace o přijímání společensky akceptovaných genderových rolí.

DUMPSTER DIVING

Dumpster divingem rozumíme činnost zaměřenou na vybírání požitelných potravin z kontejnerů převážně u supermarketů s odlišnou motivací, než je hmotná nouze (Ferrell 2005). Motivací pro zvolení této metody získávání potravin je převážně přesvědčení participantů, že požitelné potraviny by neměly končit na skládce odpadu, ale měly by být dále využívány. Jak zmiňujeme jinde, „dumpster diving je možné chápat jako reakci na zacházení s potravinami v soudobé společnosti, proto je existence této činnosti přímo závislá na nadprodukcí potravin a jejich plýtvání“ (Kliková a Brunclíková 2017).

Lidé, kteří se zapojují do dumpster divingu bývají označováni jako *dumpster diveři* a konkrétní aktivita vybírání věcí z kontejneru jako *dumpsterování*. V literatuře se také objevuje pojem *freegani*, což je kombinace slov *free* a *vegan*. Ti se, podobně jako dumpster diveři, vymezují proti kapitalistickému systému a konzumnímu způsobu života (Barnard 2016, 9). Z naší zkušenosti vyplývá, že ne všichni dumpster diveři jsou zároveň freegany.

Začíná-li aktér s dumpster divingem, je nejprve důležité vytipovat si místa, kde lze dumpster realizovat. Kontejnery u supermarketů bývají často zamčené. Stejně tak důležitý je i čas, kdy přijít, aby v kontejneru vůbec něco bylo. Většina našich participantů preferuje večer, jelikož kontejnery tou dobou již obsahují, co bylo ten den vyhozeno. Vyhovuje jim také anonymita, kterou poskytuje tma. Celá akce bývá také obvykle společenskou událostí, kdy se sejdou alespoň dva kamarádi a jdou na dumpster společně. Někdy si s sebou vezmou pivo a posléze společně vaří. S sebou je potřeba vybavit se zavazadly, obvykle batohy a igelitovými taškami, gumovými rukavicemi a baterkou. Na akci vyráží pěšky, na kole, a výjimečně i autem. Přímo u kontejneru pak jeden člověk má na starosti vydávání věcí z kontejneru a druhý skládání do

tašek. Pokud se účastní více lidí, ostatní buď pomáhají, nebo monitorují okolí pro případ nevhodných reakcí kolemjdoucích, zaměstnanců supermarketu, či dokonce Policie ČR. Jakmile je dokonáno, je potřeba vše odvézt domů, obvykle do jedné domácnosti, kde se potraviny rozdělí. Před uskladněním jsou často potraviny očištěny a poté se zpracovávají v závislosti na množství a čerstvosti.

Na dumpster diving lze tedy pohlížet jako na jeden ze způsobů získávání potravin. Participantů našeho výzkumu chodí běžně jídlo i nakupovat, protože v kontejnerech nelze najít vše, co je potřeba, nebo nechodí dumpsterovat tak často, jak by ve skutečnosti mohli. I přesto si jeden z participantů stojí za tím, že se tímto způsobem získávání potravin lze uživit. Dříve, když neměl dostatek finančních prostředků, žil téměř jen z vydumpsterovaných potravin rok. Nutno však poznamenat, že je vegetarián a v kontejnerech se často nachází hojné množství ovoce a zeleniny.

Přestože se dumpster diving odehrává vně domácnosti, lze jej zařadit do oblasti domácí sféry, potažmo domácích prací. Týká se především těch prací, které souvisejí s jídlem, jako je získávání potravin, jejich uskladňování a zpracovávání. Na rozdělení rolí dle genderu při dumpster divingu pohlížíme jako na dělbu domácí práce.

METODOLOGIE

V dubnu roku 2016 jsme začaly realizovat výzkum dumpster divingu jako pramene kreativity, z něhož je tento text dílčím výstupem. Vycházíme z hloubkových rozhovorů s lidmi, kteří se věnují, nebo v některém období svého života věnovali, dumpster divingu. Účastníci výzkumu byli vybíráni účelově (Bernard 2006, 189–191) na základě tohoto kritéria a na základě oblasti, kde působí, jelikož primární oblastí našeho zájmu byl Plzeňský kraj. Výběr jednotlivých účastníků probíhal především metodou „sněhové koule“ označované také jako nabalování (ibid., 193), kdy se původní kontaktovaná osoba podílela jako participant na jiném výzkumu autorky Lenky Brunclíkové (2017). Díky této osobě jsme získaly další participanty. Celkem jsme měly možnost provést rozhovor s devíti dumpster divery, z nichž

podstatná část někdy dumpsterovala přímo v Plzni, někteří pak pokračovali i v menších městech plzeňského regionu, kam se přestěhovali. Většina rozhovorů byla provedena s jednotlivými účastníky, v jednom případě se jednalo o skupinový rozhovor.

Všechny rozhovory byly provedeny neformální a polostrukturovanou formou (Bernard 2006, 213). Zpočátku výzkumu jsme vypracovaly okruhy dotazování i s návrhem konkrétních otázek, nicméně během rozhovorů jsme zároveň nechávaly účastníky samostatně rozpovídat. Nechat účastníky vyprávět svými slovy o dumpsterovacích akcích a nezaměřovat se na jednu úzkou otázku bylo klíčové pro pochopení motivací a průběhu dumpster divingu. Se souhlasem účastníků jsme rozhovory zaznamenávaly na diktafon a následně přepisovaly. K analýze dat jsme využily software pro analýzu kvalitativních dat Maxqda, ve kterém jsme výpovědím účastníků přidělovaly kódy dle tématu. Pro účely tohoto článku jsme následně data s kódy srovnávaly a hledaly souvislosti s rozdělením domácích prací dle genderu.

DĚLBA DOMÁCÍ PRÁCE

Domácí práce představuje neplacenou práci související s chodem domácnosti a zahrnuje širokou škálu činností, jako jsou péče o děti, vaření, úklid, správa rodinného rozpočtu, emocionální podpora členů domácnosti (Chaloupková 2005, 58). Výzkumy týkající se dělby těchto činností se nejčastěji zaměřují na činnosti, jako jsou nakupování, příprava jídel, úklid, praní prádla a opravy v domácnosti, protože jsou jednodušeji pozorovatelné a měřitelné (ibid., 59). Výzkumy se převážně zaměřují na společné domácnosti mužů a žen, kteří jsou ve vzájemném partnerském nebo manželském vztahu, za účelem porovnání časové investice do výše zmíněných činností a shodují se, že i přes postupné změny jsou to stále ženy, kdo těmto činnostem věnuje více času (Altintas a Sullivan 2016; Beagan et al. 2008; Bianchi et al. 2000; Chaloupková 2005).

Přestože teoretických přístupů k dělbě domácích prací existuje mnoho, lze je pro zjednodušení rozdělit do tří perspektiv (Bianchi et al. 2000, 193–194). Jednou z nich je perspektiva časové dostupnosti, která posuzuje dobu

strávenou domácími pracemi jako přímo závislou na čase stráveném v placeném zaměstnání. Další je perspektiva relativních zdrojů, která pohlíží na rozdělení domácích prací z hlediska mocenských vztahů mezi partnery. Tyto vztahy se odvíjejí od zdrojů, jako je vzdělání či příjem. Třetí perspektiva se týká genderu a vychází z feministických pozic. Podle té nejde vždy jen o časovou dostupnost nebo racionální volbu, ale jedná se o „symbolické ztvárnění genderových vztahů“ (ibid., 194). Provádění domácích prací dle očekávání spojených s genderovými rolami je zároveň i prezentací genderu. Tato očekávání přejímáme obvykle již při socializaci. Od mužů se očekává, že budou živiteli rodiny a finančně ji zajistí, a od žen, že se postarají o domácnost. Přímou v domácnosti se považují za femininní činnosti převážně vaření, úklid a péče o děti. Muži mají obvykle na starost drobné opravy (Bierzová 2006; Beagan et al. 2008).

Data z výzkumů na toto téma z České republiky ukazují, že ženy u nás v průměru věnují domácím pracím dvakrát více času než muži (Chaloupková 2005, 66). Výrazný nárůst ženského podílu je zaznamenáván především během výchovy dětí. Ženy mají na starost praní prádla, úklid a přípravu jídla ve více než třech čtvrtinách českých domácností (ibid., 67), naopak muži mají na starost nerutinní drobné opravy. Nákupy a péče o nemocné jsou však častěji záležitostmi obou partnerů.

Uvažujeme-li pouze z perspektivy časové dostupnosti, nabízelo by se, že v domácnosti, kde je žena zaměstnána v placeném zaměstnání a nezaměstnaný muž tráví čas doma, bude muž věnovat více času domácím pracím. Avšak obvykle tomu tak není (Brines 1994). Muž v takové situaci neplní svou společensky očekávanou maskulinní roli finančního zabezpečení rodiny a nezapojetím se do femininních prací potvrzuje svou mužnost (ibid.). Míra zapojení muže do domácích prací v tomto případě naopak klesá. Při snižování doby strávené v placeném zaměstnání narůstá čas strávený domácími pracemi především u žen. V opačném případě tedy může být tato perspektiva užitečná.

Perspektiva relativních zdrojů může být také problematická, jelikož se ukazuje, že příjem významně neovlivňuje rozdělení domácích

prací (Chaloupková 2005, 63). Opět se jedná jen o jednostranné ovlivnění, kdy v případě výrazně vyššího příjmu ženy, klesá její zapojení do domácích prací, avšak to nebývá nahrazeno prací partnera, nýbrž placenými službami. Vzdělání však ovlivňuje zapojení do domácích prací, jelikož ovlivňuje hodnotový systém lidí. Ženy s vyšším vzděláním tráví domácími pracemi méně času než ty s nižším, a muži s vyšším vzděláním zase více času než ti s nižším vzděláním, protože rovnostářské rozdělení domácích prací považují za lepší.

Celkově tedy nerovné rozdělení domácích prací vysvětluje podle nás nejlépe genderová perspektiva. Při rozdělování jde hlavně o to, co je považováno za mužskou a ženskou práci. Zahraniční výzkumy ukazují, že ženy často vnímají svůj větší podíl na domácích pracích, především těch spojených s jídlem, jako spravedlivý (Baxter 2000), protože to považují za součást toho být ženou či matkou (Beagan et al. 2008). Tento postoj však nesdílí více než polovina dotazovaných žen v českém prostředí, které svůj výrazně vyšší podíl na domácích pracích nepovažují za férový (Chaloupková 2005, 70).

West a Zimmerman (1987) představili gender jako něco, co lidé dělají a čeho dosahují v každodenním životě. Používají sousloví *doing gender* pro „soubor sociálně řízených percepčních, interakčních a mikropolitických aktivit, které ukazují konkrétní činnosti jako projev maskulinní či femininní ‚přirozenosti‘“ (ibid., 126). Při posuzování dělby domácí práce dle genderu pak vycházeli z díla *The Gender Factory* (Berk 1985), kde autorka píše, že „v rámci domácnosti se gender vykonává podobně, jako jsou vykonávány domácí práce a péče o děti“ (ibid., 201). West a Zimmerman (1987, 144) nakonec dochází k tomu, že nelze jednoduše říct, že domácí práce jsou záležitostí žen, ale že zapojovat se do domácích prací pro ženy, a naopak nezapojovat se pro muže, znamená prezentovat podstatu žen a mužů.

Gender a dělba domácích prací jsou tedy tak úzce propojená témata, až se téměř zdá, že jsou tématem jedním. I proto nám genderová perspektiva připadá nejvhodnější pro zkoumání dělby domácí práce. Nicméně je nutno mít na paměti, že celé výše rozebírané rozdělení přístupů do tří kategorií je jen zjednodu-

šující model a v praxi jsou často různé pohledy na problematiku dělby domácí práce propojené, jelikož tato dělba bývá výsledkem více vzájemně se ovlivňujících faktorů.

Padesát let trvající výzkum z devatenácti evropských a anglosaských zemí potvrdil, že přes mezistátní rozdíly, je stále všude patrná probíhající změna k větší genderové rovnosti v oblasti domácí práce (Altintas a Sullivan 2016, 466). Přestože v určitých místech a v určité době se změna může jevit zpomalená, zastavená, či dokonce ve zpětném chodu, autoři ukazují, že celkově se stále více mužů zapojuje do domácích prací a dělba domácí práce mezi partnery se postupně vyrovnává.

„JSOU TAM HNUSY, VONO TO HNIJE“

Percepce čistoty a nečistoty je, jako mnoho dalších kulturních aspektů, vštěpována dětem v již v raných fázích života prostřednictvím výchovy. Clough (2010, 3–4) se ve svém článku zabývá genderovými rozdíly v souvislosti s imunitou a zdravím a shrnuje výzkumy na téma vlivu raného dětství na tyto diference. Tento vliv je patrný ve stylu oblékání, sportu a dospělém dohledu nad hraním dětí. Dívky jsou častěji vedeny k čistotnosti. Skrze oblečení se učí společenské zásady chování. Mají-li na sobě šaty, nepůjdou si hrát do bahna, aby si je neušpinily. Zároveň je fyzicky omezují, učí se, jak se v nich pohybovat, aby nedopatřením neukázaly části těla, které mají zůstat zahalené. Od dívek se více očekává čistotnost a ony samy si toto očekávání internalizují během dětství. Clough (ibid., 4) proto nepovažuje za náhodu, „že lidé trpící obsedantně kompulzivní poruchou, nutkavou potřebou mytí rukou a uklízení, jsou mnohem častěji ženy“.

Clough (2010) ve svém článku potvrzuje a o sociální rozměr rozšiřuje takzvanou „hygienickou hypotézu“, která tvrdí, že existuje korelace mezi nedostatečným vystavením mikroorganismům v dětství a větší náchylností k alergiím a astmatu v dospělosti. Problém se dá však vnímat i z opačné strany, kdy nedostatečné mytí rukou přispívá k šíření onemocnění, nejčastěji průjmových a chřipkových (Anderson et al. 2008). Výzkum provedený na vzorku vysokoškolských studentů na univerzitě v Texasu ukázal (ibid.), že většina studentů si

ruce myla, avšak jen lehce větší polovina z celkového počtu používala i mýdlo. Ženy si myly ruce ve větším počtu a častěji než muži.

Výše zmíněné výzkumy ukazují, že v důsledku socializace existuje rozdíl ve vnímání čistoty a nečistoty muži a ženami. Ať se jedná o uklízení, či mytí rukou, zdá se, že ženy se věnují těmto činnostem ve větší míře. To má důvod v tom, že bývají od dětství vedeny k větší čistotnosti, a v důsledku toho i více reagují na nečistoty.

DĚLBA PRÁCE PŘI DUMPSTER DIVINGU

Primárním účelem tohoto textu je ukázat, zda a jak se projevují genderové diference při dumpster divingu. Mezi našimi devíti participanty byli převážně lidé nezadaní, nebo žijící s partnerem ve společné domácnosti. V manželství byl pouze jeden respondent. Proto mluvíme-li o dělbě práce při dumpster divingu, máme na mysli dělbu práce nikoliv manželů mezi sebou, ale dělbu mezi dumpster divery, kteří chodí dumpsterovat společně, a jejich blízkými, kteří jim mohou pomáhat se zpracováním potravin, které najdou.

Z výpovědí našich respondentů vyplývá, že ženy účastnící se dumpsterovací akce nerady lezou přímo do kontejneru. Obvykle mají na starost skládání potravin do tašek.

„Já vlastně vždycky držím pytlíky a on tam vždycky skočí do té popelnice a von se v tom jako hrabe a já mu říkám támhle, támhle, támhle. A svítím mu. . . Ale jo, taky jsem byla, ale většinou když jsme takhle ve dvou, tak se takhle jako rozdělíme, že von je jako, se toho mň bojí.“ (Sára, 28 let)

„Jak kdo, je to o člověku prostě. Třeba když jdu s Olgou, tak ta ví, že mě to baví, že tam lezu rád, tak si užívá to, že jí to jenom podávám. Pak třeba kámoška Katka, tak normálně v pohodě. Se nahla, šla tam do toho se mnou. Ne že by skočila do toho kontáku jako já, ale taky se v tom normálně přehrabovala. Nasadila rukavice a jela na to.“ (Roman, 26 let)

Olga chodí na dumpster s Romanem, který se toho podle ní nebojí a klidně skočí a ponoří se do kontejneru, zatímco ona skládá jídlo do tašek. Někdy chodí i se svým partnerem Jonášem, který ví, že když jde s Olgou, musí do

kontejneru, zatímco s přáteli se střídá podle nálady.

Přestože některé ženy vyzkoušely občas i přímo vlézt do kontejneru, nebo se alespoň nahnout a přehrabovat se v jeho obsahu, všeobecně k tomu mají odpor. Tento stav si vysvětlujeme právě skrze genderové rozdíly ve vedení dětí k čistotnosti (Clough 2010). Ženy jsou naučené, že umazat se není správné, a fyzická blízkost nečistého obsahu kontejneru jim proto není příjemná. Nicméně rukavice jsou běžně používaná pomůcka oběma pohlavími. Ani mužům není příjemné probírat obsah kontejneru holýma rukama.

Nejen vztah k nečistotě, ale i strach z případných nepříjemností způsobených zásahem ochranky nebo policie rozhoduje o rozdělení rolí přímo na místě. Jelikož dumpster diving není legální a o posouzení činnosti jako přestupku nebo trestného činu rozhoduje překonání překážky, ženy uvádějí právě strach z případných problémů, a samy proto nepřekonávají žádné zábrany (Kliková a Brunclíková 2017, 35). Naopak muži z této možnosti strach obvykle nemají a projevují větší odvalu v překonávání překážek.

„Baví mě dostávat se na ty místa nedostupný. . . Vobčas jdem ve dvou a někdo hlídá. Takže je to takový, to se může stát kdykoliv, nebo může přijít situace, kdy to ani ten jeden neuhlídá. Toho se nebojím, ale spíš se občas bojím, protože vobčas lezu na místa, kde to třeba je nebezpečný, nebo to, že kdybych třeba, už mě to napadlo, ale člověk si to nesmí moc připouštět, že kdybych třeba spadnul, tak tam nikdo není a najdou mě až ráno popeláři, nebo prostě zaměstnanci.“ (Roman, 26 let)

Jak jsme uvedly výše, obvykle chodí naši aktéři na dumpster ve dvou nebo ve větší skupině. Bývá to pro ně společenská událost, setkají se a místo posezení a povídání jdou společně dumpsterovat. Dva z našich respondentů, Jonáš a Olga, jsou v partnerském vztahu a žijí ve společné domácnosti. Jejich dělbu práce tak lze i považovat za dělbu práce mezi partnery. Když jdou dumpsterovat spolu, je to podobné, jako když společně chodí partneri nakupovat. Pokud jdou spolu, muž je ten, kdo vlez do kontejneru a žena ta, co skládá potraviny do tašek. O zbytek povinností se dělí rovnoměrně.

Oba myjí získané potraviny a oba doma vaří. Ptaly jsme se i na třídění odpadu a ukázalo se, že ačkoliv třídí všichni, ženy bývají pečlivější. Ve společné domácnosti se rozdíl pak stírá, protože žena se stará o rozřídění odpadu.

„Já jsem vždycky recykloval odpad, ale ne tak důkladně. Od té doby, co jsem s tou přítelkyní, tak ona. . . Má pod dřezem takový regálky a tady patří alobal, tady hliník, taky plasty, tady papír a tady já nevím, toto toto.“ (Jonáš, 31 let)

Karlův příklad vypovídá o větší čistotnosti jeho přítelkyně, ale také naznačuje rozdělení domácích prací. Žijí spolu ve společné domácnosti, ale jeho partnerka na dumpster nechodí.

„Když jsem dřív dumpsteroval sám a bydlel jsem sám, tak jsem to vůbec neprožíval, i když je pravda, prožíval jsem to víc než normální jídlo, protože tam v Plzni ta zelenina byla mezi normálníma vodpádkama z toho krámu, že to nebylo v těch pytlích jako tady, tak to bylo špinavější než tady. Tak jsem to vždycky umyl a dal do ledničky. Pak tady v Chebu, protože přítelkyně je na tu čistotu vysazená, tak to myla nějak důkladnějš, ale teď už se na to taky nějak vykašlala. Já to někdy rychle nastrkam do té ledničky a ona je pak ráda, že to někdo do té ledničky vůbec naskládal, takže to pak zůstane.“ Karel (22 let)

Ačkoliv Karlova partnerka na dumpster nechodí, důkladně před vložením do lednice umývá potraviny, které Karel přinese domů z kontejneru. Někdy to však nedělá, protože on je dříve stihne dát do lednice a ona je ráda, že to někdo udělal. Tato část znamená, že pokud by to neudělal, má s tím ona práci. Na jednu stranu je pro ni žádoucí čistota, na druhou stranu si tu čistotu musí zařídit sama. Dělbá práce týkající se úklidu či mytí tedy nereflektuje pouze společensky očekávané genderové role, ale také genderově rozdílné percepce čistoty. Karel nemyje vydumpsterovanou zeleninu a ovoce proto, že by tato činnost nezapadala do představ o maskulinní roli muže v domácnosti, ale zkrátka, protože mu potraviny nepřijdou natolik špinavé, aby bylo nutné je mýt. Co se vaření týká, tak Karel vaří s partnerkou dohromady nebo se střídají.

„Jo, tak já jsem zvyklej jíst každý den teplý jídlo ideálně, tak většinou vaříme tak ob dva

dny poměrně, jsme na to celkem zvyklí, tak i celkem rádi vaříme. Těšíme se, až se přestěhuju, až budem mít tu kuchyň s velkou kuchyňskou linkou a kam to rvát to jídlo do sklepa.“ (Karel, 22)

Obvykle však všichni participanté našeho výzkumu potraviny z kontejneru doma znovu třídí, myjí, případně okrajují shnilé části. Další zpracování má obvykle u nezadaných dumpster diverů na starost každý sám, zadání se dělí s partnery. Většina často vaří, případně i zavazuje při nálezů většího množství, než je možné sníst čerstvé.

„To strašně žere čas to vaření. Já, když vařím, tak nevařím, já jsem alchymista. To, co udělá normální profesionální kuchař za deset minut, normální kuchař za půl hodiny, tak mě trvá dvě hodiny, je to zajímavý, ale je ten proces poněkud zdoluhavý, takže to mam takový. Je to na dlouho no, na dlouhý lokte a pak to umejvání toho všeho. Musím pořádit nějakýho mývala.“ (Václav, 39 let)

I muži si sami vaří, i když ne všichni projevují nad touto činností nadšení. Jen jeden z participantů, který žije s manželkou a dvěma staršími dětmi, si nechává vydumpsterované potraviny zpracovávat svou matkou. Sám doma dělá pouze saláty.

„Máti to akorát přináší zase problémy, ona, když už se to donese, tak ona to zpracovat tak nějak musí, ona je ještě z tej starej generace, že tam když už to je, tak se to dělat musí no, takže musí vymyslet, co z toho udělá a udělat to, protože já to většinou jenom přinesu a sežeru. . . Na dovolený bych to nechtěl zpracovávat, tady to dám mamince a „mami, postarej se.“ (Robert, 53 let)

Při samotném dumpsterování reflektuje rozdělení rolí dle genderu odlišnosti ve vnímání nečistoty a potenciálního nebezpečí. Při zpracování potom většinou odpovídá nastavenému modelu domácnosti na zpracování potravin a nezáleží na tom, jestli se jedná o potraviny z obchodu, nebo z kontejneru. Žije-li někdo sám a sám se o sebe stará, tak si i sám vaří z vydumpsterovaných potravin bez ohledu na to, zda se jedná o muže, či ženu. Ve společné domácnosti partnerů záleží na běžném rozdělení rolí při vaření. Dva mladé páry, o jejichž zvycích spojených s vařením jsme se z rozhovorů dozvěděly, reflektují změnu, která

se odehrává na poli domácích prací směrem k rovnějšímu genderovému rozdělení (Altintas a Sullivan 2016). Avšak je nutné říci, že posuzujeme pouze vaření, jiné domácí práce jsme ve výzkumu nezohlednili.

ZÁVĚR

Ať se jedná o představu maskulinních a femininních rolí, nebo o rozdílné vnímání určitých aspektů života, jsou genderové rozdíly přítomné v nespočtu životních situacích. Tento text si klade za cíl ukázat, že genderové rozdíly ovlivňují i dumpster diving bez ohledu na to, zda si to aktéři uvědomují.

Na dumpster diving v textu pohlížíme jako na jednu z domácích prací. Podobně jako nakupování je záležitostí mužů i žen, sejde-li se však smíšený tým, dělí se role na přání jednotlivců, ale v rámci genderové logiky. Ženy, které jsou více vychovávány k čistotnosti než muži, se při dumpster divingu vyhýbají vlastní přítomnosti v kontejneru. Nevadí jim se zúčastnit, ale nerady se při tom zašpiní. Také překonávání překážek při dumpster divingu hodnotí jako nebezpečnější a vyhýbají se mu.

Dělba práce při zpracování potravin je otázkou rozdělení rolí při vaření v dané domácnosti. Přestože výzkumy na téma dělby domácí práce zdůrazňují, že vaření je vnímáno jako ženská práce a v domácnostech je to častěji žena, kdo má vaření na starost, my jsme v textu představily dva mladé páry, které se ve vaření střídají nebo vaří společně. Podle nás tento fakt ukazuje na postupující změnu dělby domácí práce směrem k větší rovnosti za předpokladu, že tyto páry u daného rozvržení zůstanou i po případném vstupu do manželství nebo pořízení dětí.

PODĚKOVÁNÍ A ZDROJE PODPORY

Rády bychom poděkovaly všem účastníkům výzkumu a Studentské grantové soutěži (SGS-2016-061), s jejíž podporou je výzkum realizován.

POUŽITÉ ZDROJE

Altintas, Evrim, a Oriel Sullivan. 2016. „Fifty Years of Change Updated: Cross-National Gender Conver-

gence in Housework.“ *Demographic Research* 35 (16): 455–470. doi:10.4054/DemRes.2016.35.16.

Anderson, Joy L., Cynthia A. Warren, Elena Perez, Reggie I. Louis, Stephanie Phillips, Jean Wheeler, Melissa Cole a Ranjita Misra. 2008. „Gender and Ethnic Differences in Hand Hygiene Practices among College Students.“ *American Journal of Infection Control* 36 (5): 361–368. doi:10.1016/j.ajic.2007.09.007.

Barnard, Alex V. 2016. *Freegans Diving into the Wealth of Food Waste in America*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Baxter, Janeen. 2000. „The Joys and Justice of Housework.“ *Sociology* 34 (4): 609–631. doi:10.1177/S0038038500000389.

Beagan, Brenda, Gwen E. Chapman, Andrea D'Sylva a B. Raewyn Bassett. 2008. „It's Just Easier for Me to Do It': Rationalizing the Family Division of Foodwork.“ *Sociology* 42 (4): 653–671. doi:10.1177/0038038508091621.

Berk, Sarah F. 1985. *The Gender Factory: The Apportionment of Work in American Households*. New York: Plenum.

Bernard, H. Russell. 2006. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. 4th ed. Oxford: AltaMira Press.

Bianchi, Suzanne M., Melissa A. Millie, Liana C. Sayer a John P. Robinson. 2000. „Is Anyone Doing the Housework? Trends in the Gender Division of Household Labor.“ *Social Forces* 79 (1): 191–228. doi:10.2307/2675569.

Bierzová, Jana. 2006. „Rozdělení domácích prací a péče o děti v rodině.“ In *Pracovní a rodinné role a jejich kombinace v životě českých rodičů: Plány versus realita*, ed. Alena Křížková, 73–86. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Brunclíková, Lenka. 2017. „Formalizing the Informal? A Non-Monetary Zone Project in Pilsen, Czech Republic.“ *Anuac* 6 (2): 57–62. doi:10.7340/anuac2239-625X-3070.

Butler, Judith. 2007. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge Classics.

Ferrell, Jeff. 2005. *Empire of Scrounge: Inside the Urban Underground of Dumpster Diving, Trash Picking, and Street Scavenging*. New York: New York University Press.

Chaloupková, Jana. 2005. „Faktory ovlivňující dělbu domácí práce v českých domácnostech a hodnocení její spravedlnosti.“ *Sociologický časopis* 41 (1): 57–77.

Kliková, Jana, a Lenka Brunclíková. 2017. „Dumpster diving: Mezi etikou a zákonem.“ *AntropoWebzin* 1–2/2017: 31–38.

West, Candace, a Don H. Zimmerman. 1987. „Doing Gender.“ *Gender and Society* 1 (2): 125–151. doi:10.1177/0891243287001002002.

PŘÍTEL, NEBO NEPŘÍTEL? VZTAH HISTORICKÉ ANTROPOLOGIE A ORÁLNÍ HISTORIE VE VÝZKUMU DĚJIN 20. STOLETÍ

Lucie Marková

*Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova
luciem717@gmail.com*

ÚVOD

K ZAMYŠLENÍ nad vzájemným vztahem metod a principů historické antropologie s metodou orální historie jsem se dostala při svém výzkumu na dizertační práci. Jako absolventka magisterského oboru orální historie studující doktorský program antropologie se na této metodologické hranici pohybuji téměř neustále. Při studiu regionálních hudebních subkultur v 80. letech 20. století je pro mě z několika důvodů praktické využívat orálně historické rozhovory, které pro mě představují nový typ pramenu a zároveň jsou zdrojem emické perspektivy. Téma má však historický přesah, a tak i přesto, že je možné problematiku subkultur řadit mezi zájmy spíše sociokulturní antropologie, vycházím díky vymezení svých badatelských otázek z postupů antropologie historické.

Při tomto balancování se ve svém okolí setkávám s různými názory ať už na metodu orální historie, nebo na přístupy historické antropologie. A nutno dodat, že ne vždy se jedná o kladné reakce. A právě to mě přivedlo k úvaze, zda spolu mohou tyto dvě disciplíny koexistovat v rámci jednoho výzkumu, zaměřeného na události 20. století a zda mohou být jedna druhé užitečným vodítkem či inspirací. Jsou opravdu tak odlišné, anebo jen „zdání klame“? Pravdou je, že si obě již vydobyly své místo na výsluní a existují nezávisle na sobě. Pomocí nich se dají realizovat naprosto odlišné výzkumy, jejich spojení tedy není krucifálním prvkem a otázkou jejich bytí. Článek je proto

možné vnímat jako krátké zamyšlení nad metodologií dizertačního výzkumu.

OD HISTORIE K SOUČASNOSTI

Abych mohla dále pracovat s otázkou, zda je možné oba obory v rámci jednoho výzkumu propojit, považuji za vhodné zabývat se na začátku jejich dějinami a zaměřením. Jako první se podívejme na historickou antropologii, která se zrodila v 70. a 80. letech 20. století, přičemž v českém prostředí se tento termín vžil až o dekádu později (Nešpor 2005, 98). Ve svých metodách hledala inspiraci od oborů jako etnologie, dějiny lidové kultury či dějiny mentalit a každodennosti. Díky tomu přináší možnost interdisciplinárního přístupu k předmětu bádání. Historickou antropologii bychom mohli vymezit jako soubor rozličných vědeckých přístupů, které pracují na základě analýzy emické perspektivy, a to hlavně při výzkumu témat raného novověku jako například lidové zbožnosti, prožívání demografických jevů či genderových charakteristik (ibid.). Jádrem výzkumu je vždy člověk jako aktér dějin a jeho konkrétní prožitky. Zaobírá se proto celým člověkem, tedy nejen jeho tělem, ale také jeho mentalitou (Tinková 2007, 15). Mezi základní badatelské otázky historické antropologie patří: Do jaké míry je člověk omezován prostředím, ve kterém žije? Jak je schopen se v tomto prostoru uplatnit? A jak se velké dějinné události zrcadlí v životě „obyčejného člověka“?¹ Badatelé

¹ V tomto kontextu tím míním jedince, který neměl žádný podíl na moci a rozhodovacím procesu.

se také ptali, jak porozumět tomu, jakým způsobem jedinci interpretovali určité ideje, texty a symboly, které jim okolí zprostředkovávalo (Nešpor a Horský 2004, 70). Prostřednictvím principů historické antropologie tak do historického bádání proniklo nové světlo. Badatel se totiž může oprostít od teorií a vyrazit do terénu (Zdichynec 2007, 95). Zároveň novější práce z historické antropologie tíhnou k tzv. mikrodějinám, malým prostorům a sociálním skupinám (Nešpor 2005, 94).

Za dominantní období historické antropologie se považují raně novověké dějiny (Dülmen 2002, 8–11), proto se zmíněná aktéřská perspektiva zkoumá hlavně na základě písemných materiálů a osobních výpovědí, respektive ego dokumentů.² Ego dokumenty však mohou být nedostupné nebo jich nemusí být dostatek. Antropolog se tak obrací k jiným písemným materiálům, které jsou dostupné. Může tak myšlení „obyčejných“ lidí zkoumat například ze soudních zápisů,³ případně z novinových anket, dopisů čtenářů a podobně.

Historik soudobých dějin⁴ postupuje při svém bádání podobně. Využívá archivních pramenů, písemných materiálů, dobových tištěných periodik či osobních dokumentů. A i při těchto výzkumech nemusí být ego dokumenty snadno k nalezení nebo mohou absentovat. V současném digitálním světě jich bude ještě více ubývat. Žijeme v době, kdy se běžně využívají virtuální komunikace, internet, všudypřítomné sociální sítě, a méně prostoru tak dostává písemná korespondence. Historici soudobých dějin mají však oproti ostatním historikům výhodu v žijících pamětnících. Právě jejich výpovědi, životní příběhy a názory mohou suplovat ubývající ego dokumenty.

² Ego dokumenty můžeme chápat jako texty psané v první osobě, např. deníky, dopisy, autobiografie apod. (Burke 2011, 115).

³ Takový způsob volil například Carlo Ginzburg ve své knize *Sýr a červi*, jejíž hlavním hrdinou je furlanský mlynář Domenico Scandella. Jeho názory a myšlení Ginzburg zkoumal a zprostředkoval právě za pomocí zápisů ze soudních líčení, které byly se Scandellou vedeny.

⁴ Soudobé dějiny v tomto případě vnímám jako dějiny, které se věnují dějinám minulosti, ale plynule přecházejí do současnosti. V případě orální historie jsou však ohraničené spodní hranicí, a to rokem narození nejstarších žijících pamětníků (Hlaváček 2016, 21).

Se zachycením životních příběhů může badatelům pomoci orální historie, metoda, která se formovala ve 30. letech v USA a jejím primárním cílem byla snaha prostřednictvím rozhovorů zmapovat život významných Američanů. V roce 1948 vzniklo při Columbia University v New Yorku i první orálně historické centrum (Okiihiro 1981, 40). Do zorného úhlu českého vědeckého prostředí se ale začala dostávat až po r. 1989, kdy došlo k obnově svobody slova a vědeckého bádání (Vaněk a Mücke 2015, 80). Orální historii můžeme definovat jako „řadu propracovaných, avšak stále se vyvíjejících postupů, jejichž prostřednictvím se badatel v oblasti humanitních a společenských věd dobírá nových poznatků, a to na základě ústního sdělení osob, které byly účastníky nebo svědky určité události, procesu nebo doby“ (ibid., 9). Také orální historie se snaží využívat další disciplíny jako sociologii, etnologii, psychologii, politologii a antropologii. Stejně jako historická antropologie se zajímá o člověka jako účastníka dějin, orální historici proto pátrají po konkrétních prožitcích lidí a jejich vzpomínkách na dobu minulou. Můžou tak zkoumat individualitu a individualistickou perspektivu historiografie (Nešpor 2005, 98). Při výzkumu vedeném touto metodou jsou důležité otázky: Jak lidé žili v dějinách? Jak vytvářeli svoji minulost? Orální historie se dále věnuje tématům, která zkoumají, jakým způsobem lidé přisuzují smysl proběhlým událostem a prožitkům, jak spojují svoji zkušenost se zkušeností kolektivní, jak se věci minulé stávají součástí přítomnosti a jakým způsobem vůbec lidé interpretují své životy a svět okolo sebe. Otevírá se tak možnost zachytit jejich životní radosti, rozhodování ale také obavy. I přesto, že si orální historie již vydobyla své místo, byla z počátku v tradičním historiografickém výzkumu považovaná za poněkud nonkonformní metodu.

Jádro orální historie tvoří paměť, a to paměť hlavně „bezdějinných“ vrstev obyvatelstva, tedy takových, které historie velkých událostí a velkých osobností přehlídí (Vaněk a Mücke 2015, 14–20). Můžeme říci, že zkoumá na pomezí historie a antropologie kolektivní paměť (Vašíček 2006, 39). Jejím zájmem je emická perspektiva, avšak v kombinaci s perspektivou etickou. Právě otázka etického

přístupu je pro orální historii zásadní. Z předchozích odstavců vyplývá, že dominantním obdobím orální historie jsou soudobé dějiny, které se dnes stávají čím dál více aktuálnějšími. Začíná být totiž doceňováno to, co již říkal Jacob Burckhardt, a sice že historie je to, co je v minulosti podstatné pro naši přítomnost (ibid., 46).

SPOLEČNÉ PRVKY A ODLIŠNOSTI

Na základě výše uvedeného se ukazuje, že historická antropologie a orální historie mají několik společných prvků, ale odlišují se ve svém základu, a sice v době zájmu. Přesto to nutně neznamená, že se obě disciplíny vylučují. Orální historii může využívat (po seznámení se s jejími postupy a principy) kdokoli. „Orální historie patří mezi metody využívané nejrůznějšími společenskovědními a humanitními obory, jako je např. historie, sociologie, antropologie, etnologie, politologie, psychologie, právní věda, lingvistika, literární věda, muzikologie, divadelní věda nebo dějiny umění.“ (Vaněk a Mücke 2015, 16) Je vidno, že má široký záměr a můžeme ji použít i v antropologickém výzkumu. A ukazuje se to i naopak. Antropologické přístupy představují návrat k individualitě v dějinách, a to s důrazem na osobitost prožitků konkrétních postav. Zároveň představují velké metodické rozpětí, zahrnující výzkum od archivních pramenů až po terénní zúčastněné pozorování (Nešpor 2005, 97). A z toho rozsahu není vyloučena ani metoda orální historie. Jinými slovy, není řečeno, že antropologie nemůže využívat orální historii a naopak. Máme-li se věnovat každodenní praxi a pohledu jedince na jeho vlastní roli a bytí v dějinách, byla by škoda nevyužít svědectví pamětníků, pokud to dané téma dovolí. Vždyť písemné prameny jsou z velké většiny založeny na slovních výpovědích a můžeme jich využívat, chceme-li rekonstruovat minulost (Vašíček 2006, 82). Nepovažovala bych proto historickou antropologii a orální historii za dva naprosto odlišné přístupy, naopak jsem toho názoru, že se mohou vzájemně doplňovat. V tomto případě lze brát postupy orální historie jako prostředek, díky kterému docílíme historicko-antropologických principů,

tedy aktérské perspektivy, zmapování konkrétních prožitků lidí a jejich individuality.

Že je možné metodologicky spojit přístupy historické antropologie a metodu orální historie v rámci jednoho výzkumu, dokazují některé již publikované práce, které právě na tomto základu pracovaly. Například v rámci tzv. Alltagsgeschichte vznikla v roce 1980 práce Lutze Niethammera (Dülmen 2002, 28) k výzkumu fašismu v Porúří, v českém prostředí aktuálně publikovala práci na historicko-antropologickém přístupu v kombinaci s oral history Petra Schindler-Wisten (2017), která se věnovala výzkumu chalupářství v českých zemích v období tzv. normalizace a transformace. Vráťím-li se k tématu subkultur, kterých se týká můj dizertační výzkum, i zde je kombinace pramenů historické antropologie a rozhovorů se samotnými aktéry možná. Poukázal na to ve své publikaci Josef Smolík.⁵ Kromě zájmu o člověka, jeho vnímání a prožitky se shodují také v dalších věcech.

Antropologické přístupy nemají za cíl zobecňovat poznávané. Naopak vyzdvihují jedinečnost se subjektivitou (Hrdlička 2007, 222). Vymezují se proti perspektivě sociálních dějin, jež se zabývají jen objektivními strukturami a procesy (Dülmen 2002, 11). Se subjektivitou pracuje také orální historie a můžeme ji považovat za její kladnou stránku, i přesto že jí bývá mnohdy vytýkána. Je však nutné s ní umět pracovat a k rozhovorům přistupovat kriticky, podrobit je důkladné analýze a následné interpretaci. Analýza pramenů je dalším společným bodem historické antropologie s orální historií. V obou případech nelze jen hromadit data, ale také s nimi umět správně pracovat, aby následné výstupy mohl badatel čtenáři zprostředkovat srozumitelnou formou. Bere tím na sebe roli jakéhosi režiséra, který vybere to zajímavé, co prameny nabízejí a zřetelně poznatky vylíčí potenciálnímu čtenáři (Veyne 2010, 52). Mezi společné body můžeme zařadit mikrohistorický náhled. Obě se soustředí na malé skupiny lidí, aniž by opomíjely makrohistorickou perspektivu. Díky mikrohistorii

⁵ Josef Smolík (2010, 53–54) ve své práci uvádí způsoby, jakými je možné jednotlivé subkultury zkoumat. Mezi tyto způsoby zařadil například zúčastněné pozorování, neformální rozhovory, standardizované rozhovory nebo analýzu dotazníkových šetření či obsahovou analýzu dokumentů.

poznáváme dějiny menších celků, které nám pomáhají dokreslit dějiny velkých událostí. A naopak, pokud bychom neznali nebo nevzali v potaz události velkých dějin, byla by historie malých skupin neúplná.

HISTORICKÁ ANTROPOLOGIE, ORÁLNÍ HISTORIE A TÉMA SUBKULTUR

Historickou antropologii s orální historií tedy v rámci jednoho výzkumu spojit můžeme. Jak je ale využít v rámci výzkumu hudebních subkultur v 80. letech 20. století? Toto téma nepatří mezi typická historicko-antropologická. Není zaměřené ani na raně novověké dějiny, a tedy ani na témata s tím související jako magie, čarodějnictví, náboženství, dějiny lidové kultury a další. Téma subkultur však do zorného úhlu antropologie patří, i když spíše do té kulturní. Protože má téma i historický přesah, je možné využívat dobové písemné a archivní prameny, což je vhodné i pro zvýšení validity výzkumu. Při výzkumu subkultur se můžeme soustředit na dějinnou zkušenost samotných aktérů a jejich každodennost. Zajímavé jsou také symboly, které jednotlivé subkultury využívají, a jejich význam. Právě takovéto zaměření výzkumu jsem zvolila pro svoji dizertační práci. Tím spadá téma více k principům historické antropologie. Zároveň jde také o výzkum mikrohistorický, který je úzce vymezený, a to uzavřenou skupinou lidí, v tomto případě regionálních hudebních subkultur. Proč ale spojení s orální historií?

Vzhledem k zaměření na 80. léta 20. století se metoda orální historie jeví využitelnější než antropologie. Během výzkumu můžeme narazit na absenci relevantních pramenů, a budeme tak odkázáni na novinové články, archivní materiály (zpracované z pohledu státní moci a bezpečnosti) a minimum knížek, které se věnují této problematice (zvláště v mnou zvoleném regionu). Jeden ze způsobů, jak tedy získat nové informace, prameny a zároveň jiný pohled na věc, představují životní příběhy, prožitky a vzpomínky pamětníků, kterých lze docílit právě díky metodě orální historie. Tu můžeme použít buď v okamžiku, kdy k danému tématu není dostatečný počet pramenů, anebo jich máme dostatek, ale jsou zpracov-

vány jen z jednoho pohledu, což je příklad i hudebních subkultur v Československé socialistické republice (Bárta 2010). V případě, že není k dispozici dostatečný počet, respektive žádné osobní (ego) dokumenty, které by odhalily, jak samotní muzikanti určenou dobu prožívali, slouží orálně historická interview také jako nástroj zajištění aktérské perspektivy. Mezi samozřejmost patří kritická analýza všech nasbíraných materiálů, jejich kompilace a interpretace.

ZÁVĚREM

Spojení orální historie a historické antropologie v případě mého dizertačního výzkumu může být užitečné. Přinese to nejen rozšíření obzorů a nestrnulost v rámci jednoho přístupu, ale také větší validitu získaných výsledků (Hendl 2005, 73). Obě dvě jsou založeny na interdisciplinaritě a vypomáhají si z jiných, příbuzných disciplín. I přesto, že mají každá odlišnou dobu zájmu, mají i několik dalších společných bodů. Na základě jejich propojení bylo již publikováno několik knih. Zároveň na sobě nejsou závislé, obě jsou dnes pevně adaptovány v našem vědeckém prostředí. Podobné spojení je možné uplatit i na další vědecké disciplíny a postupy. Ačkoli zpracováváme své výzkumy na základě jedné zvolené metody či perspektivy, můžeme nahlédnout i do příbuzných disciplín a nechat se jimi inspirovat. Tato interdisciplinarita s sebou přinese nejen rozšíření obzorů, ale třeba i jiný pohled na zkoumanou věc, možný nadhled a patřičný odstup. A proto bychom ji neměli striktně odmítat.

ZDROJE PODPORY

Tento článek vznikl v rámci projektu Specifického školského výzkumu FHS UK VS 260 468.

POUŽITÉ ZDROJE

- Bárta, Jan. 2010. „Orální historie ve výzkumu neoficiální hudební scény – punku a nové vlny – v 80. letech v ČSSR.“ *AntropoWebzin* 3/2010: 245–248.
- Burke, Peter. 2011. *Co je kulturní historie?* Praha: Dokořán.
- Dülmen, Richard. 2002. *Historická antropologie: Vývoj, problémy, úkoly.* Praha: Dokořán.

Hendl, Jan. 2005. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.

Hlaváček, Jiří. 2016. „(Ne)viditelné spojenectví orální historie a etnologie? Průsečíky, paralely a mimoběžky terénního výzkumu.“ In *Etnolog v teréne*, ed. Zuzana Denková, 16–31. Banská Štiavnica: Nikara.

Hrdlička, Josef. 2007. „Historická antropologie pro ‚střední třídu‘? Možnosti a limity antropologických přístupů ke studiu společnosti vrchnostenských měst v raném novověku.“ In *Antropologické přístupy v historickém bádání*, eds. Martin Nodl a Daniela Tinková, 198–215. Praha: Argo.

Lojdová, Kateřina. 2011. „Hodnoty v prostředí punkové subkultury.“ *Studia pedagogica* 16 (2): 135–157.

Nešpor, Zdeněk R. 2005. „Dvojitý život historické antropologie: Interdisciplinární (ne)porozumění mezi historiky, sociology a sociálními antropology.“ *Dějiny – teorie – kritika* 1/2005: 87–104.

Nešpor, Zdeněk R., a Jan Horský. 2004. „Historická antropologie? Metodické problémy a paradoxy na pomezí dějepisectví, sociologie a sociální antropologie.“ *Kuděj* 2004/1: 61–81.

Okihiro, Gary Y. 1981. „Oral History and the Writing of Ethnic History: A Reconnaissance into Method and Theory.“ *Oral History Review* 9: 27–46.

Schindler-Wisten, Petra. 2017. *O chalupách a lidech: Chalupářství v českých zemích v období tzv. normalizace a transformace*. Praha: Karolinum.

Smolík, Josef. 2010. *Subkultury mládeže: Uvedení do problematiky*. Praha: Grada.

Tinková, Daniela. 2007. „Tělo – věda – historie: K otázce formování ‚moderního‘ těla v historiografii a novověké vědě.“ In *Antropologické přístupy v historickém bádání*, eds. Martin Nodl a Daniela Tinková, 13–53. Praha: Argo.

Vaněk, Miroslav, a Pavel Mücke. 2015. *Třetí strana trojúhelníku: Teorie a praxe orální historie*. Praha: Karolinum.

Vašíček, Zdeněk. 2006. *Archeologie, historie, minulost*. Praha: Karolinum.

Veyne, Paul. 2010. *Jak se píšou dějiny*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.

Zdichynec, Jan. 2007. „Přístupy k výzkumu ženských klášterů.“ In *Antropologické přístupy v historickém bádání*, eds. Martin Nodl a Daniela Tinková, 95–137. Praha: Argo.

ABANDONING THE MONOLITHIC VICTIM: CHANGES IN REPRESENTATIONS OF THE MEMORY OF RAVENSBRÜCK CONCENTRATION CAMP

Šárka Kadlecová

*Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni
sarkak@ksa.ff.zcu*

THIS article deals with representations of collective memory of the women's concentration camp Ravensbrück. Memorials established at the sites of former Nazi concentration camps are referred to as European symbolic realms of memory. Cultural memory is materialized in exhibits and transmitted through expositions. However, since collective memory is closely connected with the constituting and constituted group and reflects its requirements, the themes and meanings selected for the audience vary in different political and temporal conditions. Employing the methods of discourse analysis of two exhibitions in the Ravensbrück Memorial, participant and non-participant observation, interviewing, and content analysis of official publications, the changes in approaches to the representation of collective memory are examined. The shift from depicting a monolithic national victim to personalisation and diversity is discussed.

INTRODUCTION

According to Pierre Nora's (1996) typology, Nazi concentration camp sites can be categorized as European symbolic realms of memory. A "memory mania" has occurred in Europe (Lenz and Welzer 2009), especially since the start of the millennium, drawing the rapt attention of scholars as well as the general public to heritage and memorialisation. On a political level, the special significance of Holocaust

remembrance was agreed on at the international Stockholm conference held on January 27, 2000. The "universal meaning" of the Holocaust as a consequence of its "unprecedented character" was recognized. In the declaration adopted at the gathering, the members of twenty-six European countries, the USA, Israel and Argentina who participated in the event referred to "the horrors that engulfed the Jewish people" and "the terrible suffering of the many millions of other victims of the Nazis" which "has left an indelible scar across Europe", as of August 8, 2017, the homepage of the International Holocaust Remembrance Alliance stated.

However, the permanent wound of Europe had not always been perceived as traumatic, present and, above all, commonly shared. The official declaration that the Holocaust and the damage done by the Nazis represents universal evil is a result of a five-decade-long process of "meaning struggle" (Alexander in Eyerman 2004), "trauma drama" (Eyerman 2004), negotiations, meaning making, and making a bridge between the actual event and its representation. As Aleida Assmann (2011, 27) writes, "It took twenty years for the Holocaust to resurface from behind the cover of the Second World War and another twenty years until the historic crime of the Holocaust took the shape of a transnational culture of commemoration." This is not a natural development. Constructing a social trauma is rather

“the result of an exercise of human agency, of the successful imposition of a new system of cultural classification [...] deeply affected by power structures and by the contingent skills of reflexive social agents” (Alexander 2012, 15). The trauma unfolds in various institutional arenas, such as religious, aesthetic, legal and scientific, of mass media and state bureaucracy. In the symbolic-cum-emotional representation of social suffering, collective identity is the agent defining collective suffering, usually drawing on individual experiences of pain and suffering. Intellectuals, political leaders and symbol creators of all kinds create narratives through speeches, rituals, meetings, movies and storytelling which are projected to the audience and third parties. Emotional experience is thus critical but not primordial in this process (Alexander 2012).

Monuments, museums and memorials play a significant role in constructing social memory and negotiating the meaning of trauma. Jelin and Kaufman (in Alexander 2012, 13) perceive them as “attempts to make statements and affirmations [to create] a materiality with a political, collective, public meaning [and] a physical reminder of a conflictive political past”. According to Carol Kidron (2015, 50), “The construction of national memory and the public sites in which it is housed and performed play an essential role in the maintenance of collective cohesion and cultural continuity.” They “encapsulate the cultural meanings attributed to events evoking re-enactment of the past and consensual remembering” (ibid.). War memories play a fundamental role in the construction of master narratives of victory and defeat in distinguishing heroic (victor) and vulnerable (victim) categories. The question is then how transnational memory is fabricated in realms of memory recognised as such.

This article discusses the content of two exhibitions in Ravensbrück Memorial in order to identify the changes in representations of the memory of a Nazi women’s concentration camp through time. They are marked by the alteration of political regimes; one exhibition being compounded in the era of East Germany, the other opened after the turn of the century under democratic rule. It appears that political ideological variables influence the

approaches to meaningful themes selected for remembrance.

RAVENSBRÜCK MEMORIAL AS A SUBJECT OF INVESTIGATION

The realm of collective cultural memory examined in this article is the memorial located directly on the site of the former Nazi concentration camp Ravensbrück. Originally a labour camp intended especially for women, Frauenkonzentrationslager Ravensbrück was opened in 1939 and liberated in April 1945, having changed into an extermination camp. According to the information published by the memorial, approximately 132,000 women, 20,000 men and 1,000 adolescent or young women were registered there.

The site is located eighty kilometres to the north of Berlin, and during the period of a divided Germany it was situated in the eastern part of the country. A national memorial was established in 1959, first as a museum displaying artefacts donated by former prisoners. It was one of three national memorials established at that time in the German Democratic Republic. Simultaneous to its role as a memorial, the former camp was put to practical use. Its facilities were used by the Soviet army between 1945 and 1999. The official name in German, Mahn- und Gedankstätte Ravensbrück, clearly illustrates the intended function of the institution. There is the word *mahn-*, meaning reminder or warning, added to the German word for memorial. Only memorials in East Germany were so named. The name encourages activity in the audience. Visitors are reminded or even urged not to forget, in order to recognize that the current times under a different political regime are better, and behave in compliance with the “nie wieder”, “never again” slogan. Nowadays, the title is perceived as an example of the application of the ideology of East Germany – too commanding, representing a lifted index finger of the non-democratic socialist regime. The Memorial is currently administered by the Brandenburg Memorial Foundation under the German Ministry of Culture.

Despite its unique features, like its status as a labour camp exclusively for women,

Ravensbrück has not drawn much scholarly attention. The current director of the Memorial, Insa Eschebach, referred to the first scholarly research, conducted in the 1980s by students from Berlin as part of a diploma thesis on Jewish women in Ravensbrück. She claims that the uniqueness of the site lies in its being a place for women:

“Normally, concentration camps are for men. One speaks of concentration camps. Ravensbrück is called WCL – women’s concentration camp (FKL, Frauenkonzentrationslager). When people speak about concentration camps, they always see men. We must remember that there were also many women. The popular memory sees a concentration camp prisoner as a male. We must correct that.”

Additionally, Janet Jacobs (2010, 51), who chose the site for her fieldwork, notes that “German collective memory is impressive and offers insight into the complex nature of public forms of commemoration; a review of the research reveals the extent to which questions of gender have remained somewhat obscured in this broad field of memory studies. Perhaps the most glaring omission is the absence of an extensive body of scholarship on Ravensbrück”.

THEORETICAL BACKGROUND

The extent of social influence on memory has been a matter of interest for various scholars in the social sciences. Maurice Halbwachs (2009) introduced the so-called social frameworks of memory that are constructed in the process of socialization. They shape individuals’ memories based on a selection of what is communicated, perceived as important and reflected upon. An individual thus arranges his or her individual memories accordingly. In Halbwachs’ view, history, memory and identity are connected and under the influence of one another. Thus identity requirements have an impact on the selection of what aspects of the past will be remembered and, reciprocally, common remembering constitutes common identity.

This article is concerned with the type of social memory identified as cultural memory, which is designated as “memory whose primary form of transmission is through cultural

media, such as texts, film and television, and museums and exhibitions” (Macdonald 2013, 15). It is a notion of memory introduced by Jan Assmann and is often put in opposition to the communicative memory constructed in everyday lively personal interactions. Cultural memory is objectified, fabricated, and ceremonial. It is bound to fixed points in time, to past events. In order to be interpreted, it requires previous understanding and even special education. It is connected with constructing and transmitting collective identity (Erlil 2005).

Although cultural memory is clearly linked to particular events in the past whose representation or explanation it provides, there appears to be a clear distinction between memory and history. Pavel Barša (2011) writes that collective memory is bound to group identity. It reflects the practical demands of the present rather than the criteria of the truth about the past. It serves the self-identification or self-assertion of a particular group, whereas history is in the service of universal knowledge. According to Pierre Nora (in Barša 2011), memory is dynamic, carried by groups that are alive and therefore in permanent evolution. It creates a problematic, incomplete reconstruction of something that is no longer there.

Ravensbrück Memorial as an institution can be perceived as a bearer and creator of cultural memory. The questions that may occur concern the way meanings are constructed, as well as by whom, and how memory is transmitted to visitors. Gabi Dolff-Bonekämper (2011, 143) identifies the key element of memory transmission as the “memorable moment” of one’s learning experience when in contact with the content of someone else’s story or opinion. It needs to be told, listened to and learned. Subsequently, it will be remembered, embedded into the receiver’s learning experience and coloured by personal recollections and innermost emotions. The memorable moment marks the starting point of another person’s future memory. Thus, people who have not experienced the event can become the witnesses of their own learning experience. Memory is transmitted through time and space. The subjective and objective temporalities as well as the country, town or room of occurrence will be attached to the recollections of

the new person. However, “although memorable moments may be planned and prepared, no one can be sure of the outcome” (ibid.).

METHODOLOGY

In order to answer the research question about how the official representations of the memory of Ravensbrück have changed over time – in the eras of the divided and united republics of Germany – a variety of methods were deployed. Field work at the memorial site and observations of both exhibitions were conducted. While in the field, the method that Gillian Rose (2016) terms discourse analysis II was employed. It is a tool to examine the ways in which various dominant institutions have put images to work. This method is concerned with technologies of display, textual and visual technologies of interpretation, technologies of layout, the architectural structure of the museum itself, and visitor routing, among other things. Moreover, participant observation in an international group of survivors and their descendants when viewing the museum was carried out.

Additionally, the content of official materials on the exhibitions was analysed. These were published by the Brandenburg Memorial Foundation, the umbrella organisation that also administers Ravensbrück Memorial. One of the resources was a volume consisting of essays on the national memorials in the so-called cell building, along with brief descriptions and visual documentation of the individual rooms. The other was the official catalogue accompanying the newly opened main exhibition. It provides information about the intention of the curator and is rich in visual reproductions of the photographs, documents and artefacts displayed in the exposition. Both volumes were edited by the current director of the Memorial, who was also personally interviewed.

THE SHIFT FROM NATIONALISM TO PLURALISM: THE MONOLITHIC VICTIM BECOMES DIVERSIFIED

National Memorials in the Cell Building

The first exhibition in the Memorial was opened in 1959 in the basement of the former

camp prison, the cell building. Individual cells were later used as spaces for national installations. There was no unifying foundation of the expositions, and the national approaches varied considerably. Nevertheless, their layout was assigned. Their order in the cell building illustrates the chronological spread of fascism across European countries. Drawing on this perspective, the Spanish national exhibition is situated in the first room, the Austrian in the second, and the Czechoslovak in the third from the entrance. Eschebach (2008, 83) points out the didactic principle of the museum, namely to guide visitors “through the chronological aspects of National Socialism’s practice of conquest”. She also shares a remarkable observation about the irony of such a decision, noting “that the visitor following the guided tour involuntarily slips into the role of German Wehrmacht by entering each national space” (ibid.).

Associations of former prisoners were primarily engaged in designing the content of the cells. Some of them commissioned professional artists. In 1984, a “functional diagram” was formulated to provide guidelines for designing the rooms. The main motifs institutionally selected for the memorials were national flags and plinths at the rear wall; the main focus of the museum is women’s resistance, as well as artistic interpretations of this struggle (Eschebach 2008). Typically, the national memorial rooms contain authentic visual and textual materials explaining the political context of the subsequent imprisonment of their citizens, such as documentation of repressive measures taken by the Nazis after the assassination of Reinhard Heydrich in the Czechoslovak memorial room, or photographic illustrations of the Spanish Civil War in the Spanish memorial room. Often an artefact (a sculpture or painting) depicting the suffering was installed, such as the sculpture of a kneeling woman positioned in front of prison bars in the Romanian memorial room. Personification of the women incarcerated in Ravensbrück is accomplished through photographs or lists of names on the walls of individual cell rooms, and also through the display of keepsakes – small personal handicraft objects which often served as gifts among prisoners.

In the curating approach to the design of the cell-building memorials, the national aspect prevails over the individual or personal. Consequently, the victims are the whole nations themselves affected by evil fascism. The impression of a seamless national victim is created by having the main focus on the country's anti-fascist resistance, leading to the citizens merging "with the women deported to Ravensbrück to form the monolithic figure of a single victim" (Eschebach 2008, 85). Suffering seems to be the salient theme of all the national memorial rooms. This impression is reinforced by the architectural elements of concrete walls and metal staircases, a lack of daylight, and the knowledge that the original function of the space was to serve as a place of severe punishment in the concentration camp.

The administering organization, the Brandenburg Memorial Foundation, decided in the early 1990s that the national memorials should be conserved as they were. Therefore, they nowadays provide an opportunity for visitors as well as scholars to examine the construction of the collective cultural memory of Ravensbrück.

THE NEW EXHIBITION

In the preface to a volume published in 2008 on the memorials established in the cell building in Ravensbrück, the current director of the Memorial, Insa Eschebach (2008, 15), expresses the need for a more contemporary approach to the museum, as she writes that "a new place of commemoration should be created outside of the cell building which meets the demands of a pluralistically oriented culture of commemoration". In April 2013 a new main exhibition was opened. It is located in a separate building in front of the walls of the actual camp, the former commandants' headquarters. The exhibition rooms spread over two floors and, unlike the national memorials in the cell building, they evince a linking curators' idea. Obviously, this is a complex exhibition designed by the Memorial, and it contains textual and visual media, photographs, documents, biographies and material objects employed to provide an insight into the topography, history and function of

the concentration camp, life inside of it, and practices of commemoration. According to the official catalogue of the exhibition, three methodological approaches were deployed in the concept: contextualizing, historicizing and multiperspectivity (Beßmann and Eschebach 2013). By contextualizing, the authors mean taking the approach "not to state a date or a thing alone" (ibid., 16) and explaining why a women's concentration camp was established in 1938. Historicizing allows the understanding of the past as a story. Concerning the new exhibition, multiperspectivity relates to the differences among the groups of prisoners, their experiences and remembrances. In this regard, memories of Ravensbrück are not coherent and therefore will not be deliberately presented as such.

The exhibition begins on the first floor of a spacious house reachable by a wooden staircase that the Nazi commandants once walked. It might be the space itself, with wide corridors and staircases, ample rooms with wooden floors, enough daylight and the neat layout of individual expositions, artefacts placed in glass cases and labels in German and English, which contribute to the educational focus experienced in the exhibition. In addition, the only art works on display are those created by the prisoners themselves as illustrations of events in the camp or personal handicraft objects. Unlike in the cell building, there are no expressive art works commissioned from professional artists.

The visitor is guided through thirteen rooms in chronological order, from an early history of the location and its transformation into a Nazi concentration camp, through World War II and into the post-war era. General information about the Nazi genocidal system, life in the camp, forced labour and the liberation of the camp are represented. Additional psychological topics are also presented, such as solidarity and self-preservation on the one hand and conflicts among prisoners on the other. The occurrence of rivalrous relationships in the camp is represented by a drawing by a Czech prisoner called Nina Jirsíková.

"There are two women in the centre of the picture seated at a long table. They are dressed in striped prisoner shirts, depicted during eating time. There

is a part of the body of another woman on the right side indicating a row of eaters. One of the women in the foreground is bending over towards the other one, staring into her pot. The eater is covering her ration with one hand and grasping it with the other. The title of the coloured drawing inscribed below is 'You've got a potato there girl' "

The selection of the drawing for the main exhibition contradicts the historically more common narrative of mere solidarity and comradeship among incarcerated women.

The section of the exhibition entitled "Prisoners" deploys a national perspective, as the prisoners are grouped according to their nationalities. However, there is a clear shift to individualization and personalisation of the suffering. The victim is no longer the whole nation fighting against Nazism. It is rather a particular woman with her own life story before, during and after the incarceration. More precisely, various women from different countries and with different stories.

"There is a binder with photographs and brief information about the lives of three prisoners from Czechoslovakia on display. One of them is a survivor from Lidice. The selection of personal photographs depicts her with her family before the war, a group of Czechoslovak prisoners settling in a forest during the so-called death march after the liberation of the camp, Czechoslovak prisoners lined up in a group photo in Neu Brandenburg where they gathered after the death march and before the transportation to their home country, her with her sister in Prague after the war, and finally her surrounded by young Japanese singers during a commemoration ceremony in Lidice."

The series intends to create a complex image of the life of an individual survivor, including her engagement in public memory transmission after the war.

The continuation of memory work and, in general, life after imprisonment, is represented and encouraged here by drawing attention to the family members of the women-prisoners, the second and third generations.

"Two portraits of German prisoners accompanied by brief information about their lives hang on the wall of the exposition room labelled 'Prisoners'. On top of the frames there are snapshots of their descendants posing in front of these portraits while visiting the exhibition.

They are small photographs loosely placed above the exhibits. Both women in the pictures are smiling. One of them shows the gesture of a thumbs-up, expressing her joy at reuniting."

These extra elements became part of the installation. This indicates that the exhibition triggers personalisation in visitors as well. It provides an avenue for family members to connect with their ancestors. Alexander (2012) identifies personalizing trauma as one of the phases in the process of meaning making, in the struggle for its recognition as a socially shared phenomenon. Subsequently to personalizing, everyone can identify with the victims. In the case of Ravensbrück Memorial, the intention of the designers of the exhibition seems to be a shift in the construction of cultural memory from the national, unified and therefore limited, through the personal and diversified, to the universal, and therefore democratic and accessible to the wider public.

CONCLUSION

Changes in the representations of cultural memory of the women's concentration camp Ravensbrück were discussed in this article. With a focus on the contents and properties of two different exhibitions established at the Memorial, the attempt was to identify differences in representations selected for display. During field work at the site, various methods were employed, such as discourse analysis of spatial, technological and visitor-oriented aspects of the exhibitions, participant and non-participant observation, and interviewing, with additional content analysis of published materials accompanying the exhibitions. Although the first exhibitions were compounded by different European states, with associations of former prisoners involved in the process, they showed similar visual representations ranging from expressive art works, personal photographs and lists of names to national flags. The national focus was prevalent until the early 1990s, causing a certain invisibility of the victims, who merged into a mass of representatives of a nation. Moreover, social memory was constructed with regard to politics, responding to the needs of a certain group. Innocent victims of a nation expressing

solidarity and comradeship with one another and collectively opposing Nazism were the focal point.

At the beginning of the millennium, a new exposition was opened in front of the wall of the former camp. Apparently, the democratic society of the twenty-first century requested different motifs in the representation of the collective memory of Ravensbrück. There is an observable shift to personification and psychologisation, as well as an ideological tendency toward multiple perspectives of shared experience. Ostensibly, the new exhibition constructs a social memory of the concentration camp Ravensbrück in accordance with the notion of memory as collected (Young 1993) rather than collective (Halbwachs 2009). It is approached as a set of various processes of remembering individuals and groups, with a focus on the pluralistic characteristic of memory. Finally, memory work seems to be realized here from an ethical perspective, as opposed to a political one (Barša 2011), as attention is directed to the shared identity of human beings, highlighting the aspects of the experience of Ravensbrück which may be perceived as universal. However, such pursuit of universalism and appeal to humanity may be significant for the imminent shift in the role of Holocaust memorials, from places of memory to places of history.

POUŽITÉ ZDROJE

- Alexander, Jeffrey. 2012. *Trauma: A Social Theory*. London: Polity Press.
- Assmann, Aleida. 2013. "Europe's divided memory." In *Memory and Theory in Eastern Europe*, eds. Uilleam Blacker, Alexander Etkind and Julie Fedor, 25–41. London: Pelgrave Macmillan.
- Barša, Pavel. 2011. *Paměť a genocida: Úvahy o politice holocaustu*. Prague: Argo.
- Beßmann, Alyn, and Insa Eschebach, eds. 2013. *Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück: Geschichte und Erinnerung*. Berlin: Metropol.
- Dolff-Bonekämper, Gabi. 2011. "Memorable moments – chosen cultural affiliations." In *Clashes in European memory: The case of communist repression and the holocaust*, eds. Muriel Blaive, Christian Lindenberger and Thomas Gerbel, 143–153. Innsbruck: Studien-Verlag.
- Erll, Astrid. 2005. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: Eine Einführung*. Stuttgart: Verlag J. B. Metzler.
- Eschebach, Insa, ed. 2008. *Ravensbrück. Der Zellenbau: Geschichte und Gedenken*. Berlin: Metropol.
- Eyerman, Ron. 2004. "The past in the present: Culture and the transmission of memory." *Acta Sociologica* 47: 159–169.
- Halbwachs, Maurice. 2009. *Kolektivní paměť*. Prague: Slon.
- Jacobs, Janet. 2010. *Memorializing the Holocaust: Gender, Genocide and Collective Memory*. New York, NY: I. B. Tauris & Co.
- Kidron, Carol. 2015. "Survivor family memory work at sites of holocaust remembrance." *History and Memory* 27: 45–73.
- Macdonald, Sharon. 2013. *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. New York: Routledge.
- Nora, Pierre. 1996. *Realms of Memory: The Construction of the French Past*. New York: Columbia University Press.
- Rose, Gillian. 2016. *Visual Methodologies: An Introduction to Researching with Visual Materials*. Routledge: London.
- Welzer, Harald, and Claudia Lenz. 2011. "Is there a European memory? First results of comparative research on historical consciousness and family memories." In *Clashes in European memory: The case of communist repression and the Holocaust*, eds. Muriel Blaive, Christian Lindenberger and Thomas Gerbel, 199–211. Innsbruck: Studien-Verlag.
- Young, James E. 1993. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press.

Petr Koura – Swingari a potápky v protektorátní noci (2016)

Lucie Rajlová

Fakulta humanitních studií,

Univerzita Karlova

Luca.Rajlova@seznam.cz

D OSUD nebyla na českém knižním pultu publikace, která by se komplexně věnovala swingu a jejím tanečnickům v období protektorátu na českém území. Tuto mezeru více než zdařile zaplnila před nedávnem publikovaná kniha historika českých dějin 20. století a politologa Petra Koury s názvem *Swingari a potápky v protektorátní noci*, jež byla vydána v nakladatelství Academia, v edici Šťastné zítřky. Dílo o celkovém rozsahu 924 stran je výsledkem mnohaletého zevrubného výzkumu. Publikace je dělena do 11 hlavních tematických kapitol s dalším členěním do mnoha podkapitol, které se vybranému tématu věnují z několika výzkumných směrů. Od počátku jazzu a swingu nejen v českých zemích a ve světě po zrod swingové městské subkultury ve 40. letech v Československu a vše, co s „potápkami“ souviselo. Protektorátní swingová subkultura a její historie je autorem sledována po několika výchozích liniích – výstřední móda, účes a specifická mluva. Koura také v úvodu knihy vysvětluje svůj postoj k pojmu subkultura a subkultura mládeže a definuje swing jako jeden z nástrojů odporu české mládeže proti nacistické okupaci v době protektorátu a s ní spojené ideologie.

Autor během své práce využil široké spektrum pramenů. Vyjma těch „klasických“, běžně užívaných v historických studiích, např. archivní a tištěné, využil historik i značné množství zvukových, audiovizuálních a filmových zdrojů, rozhovorů s pamětníky, literárních děl, novinových a časopiseckých článků a odborných publikací napříč několika obory: historie, sociologie, dějiny filmu, dějiny tance, literární vědy, kunsthistorie atd. Kniha je také doplněna o bohatý obrazový materiál, který danou dobu přibližuje svým čtenářům prostřednictvím mnoha ilustrativně

dokumentujících fotografií, obrázků či karikatur. Nechybí ani obsáhlý poznámkový aparát, který dokládá preciznost zpracovaného tématu. Další výjimečností tohoto rozsáhlého historicko-literárního díla, která by měla být vyzdvížena, je předmluva, jejímž autorem je český (česko-kanadský) spisovatel Josef Škvorecký: „Je to první dílo, které se zasvěceně a se sympatií věnuje fenoménu, jenž byl za nacistické okupace a později v lidové demokracii jedním z nejzajímavějších a nejneprozkoumanějších výrazů odporu k ideologickým režimům v Evropě.“ (s. 14) Krátký život české swingové subkultury nebyl příliš radostný. Škvorecký to výstižně popsal, když své sbírce povídek o páscích a potápkách dal název *Hořkej svět* (s. 865), slovní spojení, které historik použil v podnázvu své knihy *Česká swingová mládež a její hořkej svět*. Škvorecký je také jednoznačně nejcitovanějším autorem v publikaci. Koura přiznává, že pro něj byl „básník swingu“ Škvorecký velkou inspirací a také se stal jedním z prvních čtenářů Kourovy disertační práce, která byla obhájena v roce 2010 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a ze které toto dílo v rozšířené formě vychází.

Historik se ve svém výzkumu nevěnuje pouze stěžejní době protektorátu, ale pro komplexní pohled na danou problematiku, se zaměřil i na období před a po období protektorátu. Čtenář je tak obeznámen s dějinami odporu vůči určitým druhům tance a jeho projevům, které byly vnímány jako výstřední. Což vyvrcholilo právě v onom zkoumaném období. Autor si dal také obdivuhodnou práci s vyhledáváním novinových zmínek o české mládeži, věnující se swingu. Prvotní zmínka je datována 20. 3. 1940 a pochází z *Večerníku Českého slova* (s. 483). S ohledem na následující zákaz tancování a jeho postupné povolování v určité dva dny v týdnu, je podrobně reflektována i ona proměna postoje, k tanci všeobecně, která se v daném období udála. Životní styl „potápek“ a „bedel“, jak se říkalo swingovým tanečnickům v době protektorátu, v určitých aspektech zahrnoval i humorné a recesivní prvky, nad kterými část české společnost nevěřičně kroutila hlavou a vnímala je převážně negativně. Doba nepřála jakýmkoliv odlišným projevům, které byly označovány jako výstřední. Do jisté míry položila tato městská subkultura základ

pro podobné uskupení, jakými byli rokenroloví „páskové“ a bigbítové „máničky“, kteří se objevili na hudební scéně v následujících desetiletích.

Autor se mimo jiné také snaží zodpovědět otázku, jaké byly důvody pro rozdílné vnímání swingu, jako mládežnické výstřednosti, projevů přízně k angloamerické kultuře a odporu, na území protektorátu a třetí říše. Sledován je také vztah nacistů nejen k samotnému tanci, ale i k jazzové hudbě, k jejím protagonistům a příznivcům v době nacistické nadvlády. Jednu samostatnou kapitolu věnoval autor Swingování v ghettu, jazzové hudbě v nacistických vězeňských zařízeních a v terezínském propagandistickém filmu (s. 742–800). Pro násitin možného porovnání se historik věnuje projevům subkultury i v dalších zemích, např. ve Spojených státech amerických (zooties, zootsuiteři), Francii (zazous), v Německu (Swing-Boys, Swingjugend) či v Rakousku (Schlurfs).

Jednotlivá témata, kterým se historik věnuje, by svým rozsahem mohly dát na samostatné publikace. Prokázal tak svůj značný přesah mezi jednotlivými tématy a vědními obory. My dnes můžeme být autorovi knihy vděční, že se nenechal odradit prvotním negativním přijetím svého výzkumného tématu u kolegů historiků, setrval u něj a dopracoval vybranou problematiku až do takto rozsáhlé a ojedinělé publikace, čímž zároveň dokázal, že neexistují „malá témata“ české historie.

Dílo Petra Koury *Swingaři a potápky v protektorátní noci* zdárně zaplnilo dosud prázdné místo mezi knihami, které by se věnovaly této rozsáhlé městské subkultuře mládeže. Publikace by také měla být pojímána jako zcela unikátní, badatelsky zpracovaný příspěvek k dějinám každodennosti Protektorátu Čechy a Morava. Přestože se jedná o kulturně-historickou studii zpracovanou na vysoké úrovni, nechybí jí ona čtivost, kterou si autor zajistil možné široké spektrum svých čtenářů. Neodmyslitelně se tak studie zařadila do spektra stěžejních děl, věnujících se danému období.

Petr Koura. 2016. *Swingaři a potápky v protektorátní noci*. Praha: Academia.

Václav Michalička – Kopřiva: Plevel, který šatil (2017)

Jiří Woitsch

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.
jiri.woitsch@post.cz

PROSTŘEDÍ našich regionálních a tzv. národopisných muzeí se na první pohled zdá být konzervativní a antropologii na hony vzdálené. Někdy tomu tak skutečně může být, někdy jde spíš o úmyslný, či dokonce účelový stereotyp vydávající muzea za prostředí zkonstatěle a nepřístupné „moderním“ přístupům. Četné příklady z minulosti i současnosti však mnohdy dokládají pravý opak – málokdo ale ví, že třeba ředitelka Národopisného oddělení Národního muzea Drahomíra Stránská již ve 30. letech 20. století zkoumala v rámci studia „lidové zbožnosti“ třeba amulety a ritualizované chování tehdejších pilotů Československých aerolinií, že Valašské muzeum v přírodě patřilo díky Jiřímu Langerovi od 70. let 20. století k jednomu z předních evropských center historicko-antropologického výzkumu tzv. stavěného prostředí atd. A nejinak je tomu v současnosti. Etnografické oddělení Národního muzea v Praze se systematicky věnuje dokumentaci soudobých subkultur či tzv. trampingu, mnoho zajímavých aktivit probíhá i v regionech. Zde může být jedním z příkladů fungování Muzea a pamětní síně Sigmunda Freuda v Příboře, která je součástí Muzea Novojičemska. Jedná se tedy o instituci vyloženě regionální, personálně i finančně velmi skromně vybavenou, avšak zároveň jde o muzeum, jehož sbírkotvorná činnost a výzkumný program sleduje až globální trendy, ty národní v mnoha ohledech určuje. Svědčí o tom hned několik výstav a jejich doprovodných akcí (publikace, terénní výzkumy) z poslední doby. Zmíňme zde např. výstavu „Vyrobeno v Tatře, ale tatrovka to není!“ realizovanou v letech 2017–2018 a věnovanou problematice tzv. kutilství a šedé ekonomiky v pozdním socialismu, která vzbudila mimořádný odborný, společenský i mediální ohlas.

Jedním z výstupů předchozí výstavy muzea v Příboře s názvem „Kopřiva: Plevel, který šatil“ (listopad 2016 až květen 2017) je i recenzovaná publikace vydaná v roce 2017. Autor Václav Michalička v ní problematiku minulého i současného využívání kopřiv a kopřivového vlákna pojednal s neobyčejnou pečlivostí, nadhledem, a snad ze všech myslitelných úhlů pohledu – od experimentální archeologie až po výzkum soudobé populární kultury. Kniha se dělí na dva větší celky – v první části (s. 11–104) obsahuje rozsáhlý vědecký text členěný do tematických kapitol, kterému se zde budeme věnovat především. Část druhá (s. 105–134) je de facto klasickým a důkladným katalogem k výstavě. Monografie dále samozřejmě obsahuje standardní doprovodný aparát – poznámky, soupis literatury a pramenů, seznam a pasportizaci celkem 169 obrázků, a konečně i anglické a německé souhrny. Technicky a graficky je publikace výborně připravena, jediným rušivým elementem (odvislým ale od individuálního vkusu) může být až přílišný kontrast mezi čistě dokumentárními a umělecky pojatými fotografiemi, které se v knize bez větší logiky volně střídají.

První dvě kapitoly knihy („Kopřiva dvoudomá a kulturní souvislosti“, „Kopřiva jako píce, pokrm i léčivo“) jsou pojaty spíše historicky a etnograficky (tomu odpovídá i spektrum využití literatury) a zaměřují se na využívání kopřiv a kopřivového vlákna především v českých zemích a střední Evropě v raném novověku až 19. století, výchozí texty jsou převážně starší národopisné práce zaměřující se na „praktické“ využití kopřiv především v zemědělství a obecně subsistenci na straně jedné i klasifikaci kopřivy a její kulturní reprezentace jako plevele, a tudíž rostliny zcela nežádoucí a nepotřebné na straně druhé. V následujících kapitolách „Magická rostlina“ a „Kouzelná košile z kopřiv“ autor svůj heuristický a interpretační záběr výrazně rozšiřuje a ze sféry hmotné kultury přechází do roviny výzkumu magie, rituálů, folkloru, klasické umělecké tvorby (známá autorská pohádka H. Ch. Andersena Divoké labutě) i soudobé popkultury (četné zmínky o filmových pohádkách či textech hudebních skupin). Výborně tak ukazuje – i po stránce metodologické a interpretační – že zdánlivě banální věc, jako je kopřiva,

kopřivové vlákno a jejich symbolika, může hrát zajímavou úlohu v narativitě, rituálním chování v minulosti i současnosti, že může dodnes volně prostupovat mezi sférou „lidové“ kultury a texty metalových hudebních skupin. To je přístup vpravdě holistický.

V dalších pasážích knihy, pojednaných teoreticko-metodologicky již opět v mírně konzervativnějším duchu, se Michalička zabývá jednak využitím kopřivového vlákna v pravěku, kdy s neobyčejným rozhledem vyhodnocuje archeologickou literaturu a další informace nejen naší, ale i německé, rakouské a skandinávské provenience (kapitola „Zpracování kopřivového vlákna v nejstarším období“). Jednak od hlavní linie výkladu mírně odbočuje a rozkračuje se do ještě mnohem širších kulturních a teritoriálních kontextů (nativní obyvatelstvo Severní Ameriky a Sibiře) v kapitole „Kopřivové vlákno u mimoevropských kultur“. Jádrem chronologicky pojatého výkladu jsou nicméně až dvě kapitoly následující – „Kopřivový textil od středověku po novověk“ a „Kopřivová příze ve 20. století“. V nich se autor zaměřuje na hlavní způsob využití kopřiv ve střední Evropě, kterým bylo jejich zpracování na textilní vlákno. Za využití úctyhodného množství literatury a primárních pramenů (archivních, obrazových i hmotných) Michalička zručně konstruuje „příběh“ zpracování kopřivového vlákna a výroby textilu z něj, který dovádí až k současným aplikacím kopřivového vlákna či příze z ramie a kopřivy himálajské. Při sledování aktuálních trendů by možná stálo za úvahu více zohlednit marketingové či ideologické motivy pro využívání kopřivového vlákna, např. pro jeho údajnou ekologičnost nebo možnou oblíbenost v rámci nejrůznějších DIY aktivit. Nicméně i tak Michalička průkopnický odhaluje celou řadu dezinterpretací, které se ke kopřivovému textilu váží – od špatného výkladu Nestorova rukopisu z 12. století po tvrzení, že československé vojenské uniformy z 50. let 20. století zvané „kopřiváky“ byly šité z kopřivové příze. Za zvláště podnětné přitom považují (v rovině empirické) jednak autorem provedené výzkumy výroby kopřivových oděvů v době 1. světové války, která nabyla na našem území opravdu masových rozměrů. V rovině interpretační pak jeho vysvětlení mýtů vážících se ke

kopřivovým oděvům a jejich reálným i symbolickým vlastnostem jako příkladů tradičního či archaického analogického myšlení rozšířeného ve střední Evropě avšak ještě hluboko ve 20. století.

Na stranách 75–104 následují prakticky orientované kapitoly „Experimenty s historickými rukodělnými postupy zpracování kopřivového vlákna“, „Technologie rukodělného zpracování kopřivového vlákna rekonstruovaná v Muzeu Novojičínska“ a „Kopřivové artefakty experimentálně zhotovené v Muzeu Novojičínska“. V nich jsou čtenáři prostřednictvím detailního výkladu a rozsáhlé dokumentace prezentovány několik let (sic!) trvající aktivity Michaličkova týmu směřující především k experimentálnímu ověření a rekonstrukci pravěkých, středověkých a raně novověkých technologií zpracování kopřiv na textil. Tyto pokusy stojící na pomezí experimentální archeologie a etnologie byly prováděny s pomocí celé řady domácích a zahraničních konzultantů (příčemž jejich výsledky mají značný mezinárodní význam zejména pro archeologii), na základě studia rozsáhlé literatury atd. Jejich základem ale byla především pečlivá a dlouhodobá práce začínající sběrem kopřiv a končící pokusy s barvením kopřivové příze a výrobou oděvů. V mnoha případech musel tým experimentátorů dávno zaniklé technologie znovuobjevovat, prošlapávat nové uličky a vracet se z těch slepých. Výsledkem je zdařilá rekonstrukce většiny doložených výrobních postupů využitelná v další muzejní i jiné praxi, ale třeba i při nejrůznějších volnočasových aktivitách – detailní (někdy až k hranici nepřehlednosti) popisy všech výrobních postupů umožňují vyrobit si kopřivovou košili naprosto každému.

Celkově možno shrnout, že kniha Václava Michaličky (a svědčí o tom i její značný mezinárodní ohlas) svým záběrem tematickým i heuristickým, způsobem pojednání problematiky, pestrou kombinací metodických, metodologických i interpretačních přístupů dalece překračuje horizonty pouhého výstavního katalogu či regionální publikace. Ukazuje se, že při dostatečném nadšení i motivaci zúčastněných a jejich vysokých odborných kvalitách může i v relativně skromných poměrech vzniknout vědecký, výstavní a publikační projekt

významně obohacující historické, etnologické, archeologické i antropologické poznání.

Michalička, Václav. 2017. *Kopřiva: Plevel, který šatil*. Nový Jičín: Muzeum Novojičínska.

AntropoWebzin

1–2/2018

Šéfredaktor / Editor-in-Chief: Veronika Doll

Výkonná redakce / Managing Editors: Jan Kapusta, Lucie Rajlová a Petr Tůma

Redakční rada / Editorial Board:

Prof. RNDr. Ivo T. Budil, Ph.D., DSc. (Katedra mezinárodních vztahů a evropských studií, Metropolitní univerzita Praha)

Doc. PhDr. Petr Charvát, DrSc. (Katedra historických věd a Katedra blízkovýchodních studií, FF, Západočeská univerzita v Plzni)

Mgr. Lenka Jakoubková-Budilová, Ph.D. (Katedra antropologie, FF, Západočeská univerzita v Plzni)

PhDr. Petr Janeček, Ph.D. (Ústav etnologie, FF, Univerzita Karlova, Praha)

Doc. RNDr. Leoš Jeleček, CSc. (Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, PřF, Univerzita Karlova, Praha)

Prof. Mgr. Milan Kováč, Ph.D. (Katedra porovnávací religionistiky, FF, Univerzita Komenského v Bratislavě)

Dr. Dorin Lozovanu (Alexandru Ioan Cuza University of Iași, Romania)

Doc. Petr Lozoviuk, Ph.D. (Katedra antropologie, FF, Západočeská univerzita v Plzni)

Doc. Martin Paleček, Ph.D. (Katedra filozofie a společenských věd, FF, Univerzita Hradec Králové)

Doc. Vladimír Penčev, Ph.D. (Ústav pro etnologii a folkloristiku a Etnografické muzeum Bulharské akademie věd, Sofie)

Doc. PhDr. Lydia Petráňová, CSc. (Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Prof. PhDr. Pavol Tišliar, Ph.D. (Katedra etnologie a muzeologie, FF, Univerzita Komenského v Bratislavě)

PhDr. Michal Tošner, Ph.D. (Katedra sociologie, FF, Univerzita Hradec Králové)

Mgr. Petr Vašát, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.)

PhDr. Jiří Woitsch, Ph.D. (Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Časopis AntropoWebzin je otevřeně přístupný odborný recenzovaný časopis, zařazený do mezinárodních databází DOAJ, Ulrich's a ERIH PLUS. / AntropoWebzin is an open access peer-reviewed scientific journal indexed by Directory of Open Access Journals (DOAJ), Ulrich's database, and ERIH PLUS.

Vychází čtyřikrát ročně. / Published quarterly.

Vydává / Published by AntropoWeb, z. s.

Kontakt/Contact:

AntropoWeb, z. s.

Názovská 12

100 00 Praha 10

www.antropoweb.cz

e-mail: redakce@antropoweb.cz, v.korinkova@antropoweb.cz

Sazba/Typographyy: Jan Kapusta

Obálka/Cover: David Švanda

ISSN 1801-8807

AntropoWebzin vychází pod licencí Creative Commons Attribution 3.0 Unported License.
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/>